

NAXÇIVAN XANLIĞI

Mən daha çox istərdim ki, Naxçıvan xanlığının tarixi çox gözəl yazılsın. Naxçıvan xanlığının çox böyük tarixi var. Bu xanlıq nə vaxt yaranıbdır, fəaliyyəti nədən ibarət olubdur? Axı, Naxçıvanı idarə ediblər. İrəvan xanlığı var. Naxçıvan xanlığı ilə İrəvan xanlığı bir-biriləri ilə çox sıx bağlı idi... Naxçıvan xanlığını siz dərinləndən öyrənəndə, mütləq İrəvan xanlığına gedib çıxacaqsınız. İrəvan xanlığı haqqında Ermənistanda tapmadığınız tarixi materialları Rusiyanın arxivlərində, Sankt-Peterburqda, rus imperiyasının arxivlərində tapacaqsınız və görəcəksiniz ki, dünyada nələr var.

HEYDƏR ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

NAXÇIVAN XANLIĞI

*Arxiv materiallarından istifadə edilərək çəkilmiş
"Azərbaycan xanlıqları: Naxçıvan və İrəvan xanlıqları,
yaxud gecikmiş işğal" sənədli filmi və həmin filmin
ssenarisi əsasında nəşr olunan kitab Naxçıvan Muxtar
Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun
sifarişi və məsləhəti ilə hazırlanmışdır.*

M.S.Ordubadi adına
Naxçıvan Muxtar Respublikası
KİTABXANASI

Naxçıvan-2009

*Naxçıvan Muxtar Respublikasının
85 illiyinə həsr olunur*

NAXÇIVAN XANLIĞI

Rəyçi: akademik İsmayıl HACIYEV

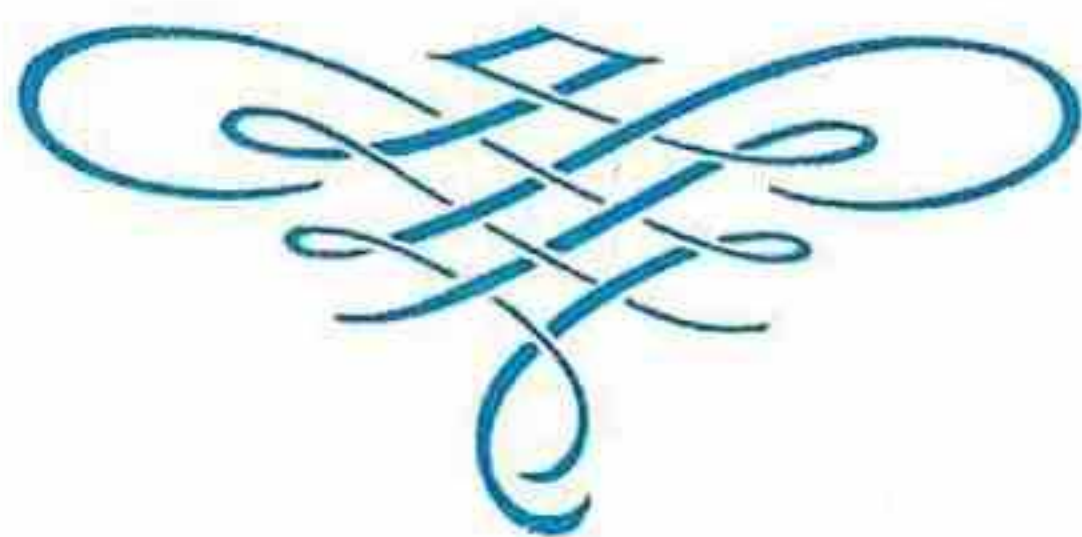
Elmi redaktor: akademik İsa HƏBİBBƏYLİ

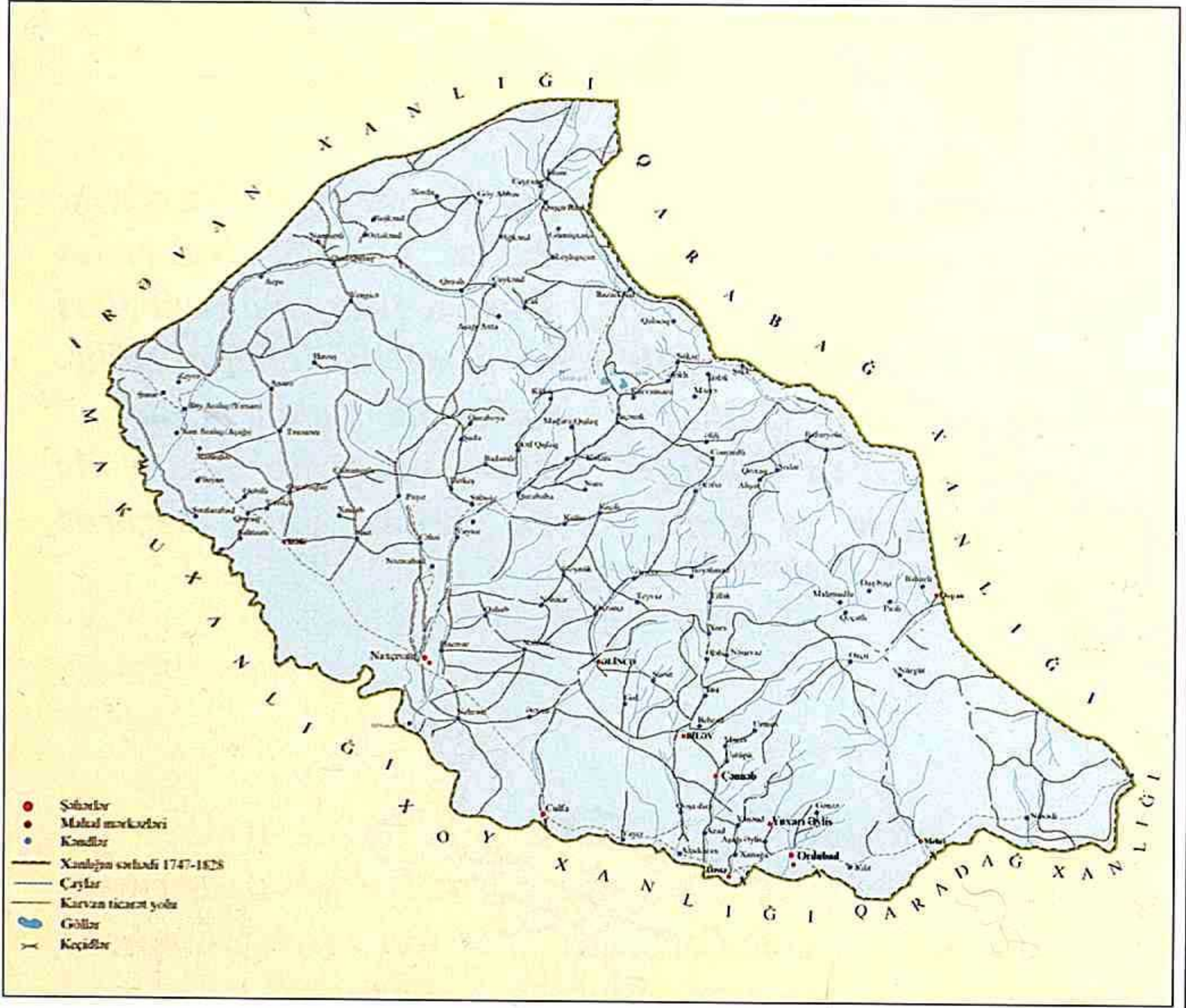
Tərtibçi: Dövlət qulluğunun 3-cü dərəcə
müşaviri Əli HƏSƏNOV

Arxiv materiallarına istinad olunmaqla publisist Mehriban Ələkbərzadə tərəfindən çəkilməmiş "Azərbaycan xanlıqları: Naxçıvan və İrəvan xanlıqları, yaxud gecikmiş işğal" sənədli filminin materialları əsasında hazırlanmışdır.

Azərbaycanın tarixində mühüm yer tutan Naxçıvan xanlığının tarixindən bəhs olunan kitabda Naxçıvan xanlığı, onun siyasi tarixi, Rusiya-İran müharibələri nəticəsində xanlığın işğalı kimi məsələlər tədqiq edilir. Kitaba nadir foto şəkillər və sənədlər əlavə olunmuşdur.

"Naxçıvan xanlığı" kitabı Naxçıvan tarixi ilə maraqlananlar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Naxçıvan xanlığının xəritəsi

NAXÇIVANIN MƏŞHUR GƏMİQAYASI...

Məlum Nuh tufanından qalan bir işarə, bir tarix onun bu torpağının nə qədər qədim, qədim olduğu qədər müqəddəs olduğunu göstərir. Bu yurdun nə qədər qədim sivilizasiya nöqtələrindən birinin olduğunu, elə yaxın keçmiş də təsdiq edə bilər. Ən sivil, demokratik bir nümunə-Qul bazarından alınmış 40-cı qul-yəni, peşkəş bir qulun öz ağı, istedadı, bacarığına görə sonda tutduğu taxt-tac, sultanlıq. Atabəylər dövlətinin banisi Eldəniz Atabəy. Ərazidə ilk dövlət yaratmış, dövlətçiliyini varisliklə ötürməyi bacarmış hökmdarlar sülaləsi...

Azərbaycanın nəqşi-cahanı olan, bu torpağın məşhur və qədim Kəngərlilər nəsli-Kalbalı xan. Azərbaycanın bu xanlığının taleyi bir qədər fərqli olsa da, aqibət eyni oldu.

Bu ərazilərin Azərbaycan üçün hərbi-strateji və tarixi vacibliyini anlamaq üçün daha qədimdən başlayaq.

Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın ən qədim yaşayış mərkəzlərindən biridir. Naxçıvan ərazisində əhalinin əsas məskunlaşdığı ərazilərdən olan Gilançay vadisində təbii zənginliklər, bol ov məskənləri, yaşayış üçün əlverişli füsunkar mənzərəli yerlər vardır.

Gilançay vadisinin Araz sahili düzənlə qovuşduğu ərazidə m.ə.II-I minilliklərdə əhali daha sıx məskunlaş-

mışdı. Burada Sabirkənd, Plovdağ və Xaraba Gilan ərazisində m.ə. II-I minilliklərə aid mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan yaşayış yerləri və nekropollar (Muncuqlutəpə, Sabirkənd) mövcuddur. Bu qədim yaşayış yerlərinin böyüyüb inkişaf etməsində Yaxın Şərqlə əlaqələri mühüm rol oynamışdır. Tədricən qədim yaşayış yerlərinin iqtisadi qüdrəti yüksəlmiş, Xaraba Gilan ərazisində ilk antik dövrdə (m.ə.V-IV minilliklər) şəhər mədəniyyətinin yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır.

Gilançayın yuxarı axını boyunca-Gilankənd, Biləv, Parağa, Tivi, Nəsirvaz, Xurs kəndləri ərazisində də m.ə. V-IV minilliklər və orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerləri və abidələr var.

Bu maddi mədəniyyət yadigarları əsas verir ki, Gəmiqaya haqqında tarixi əfsanələrin həqiqət olduğu təsdiq edilsin. Gilançay vadisinin qədim sakinlərinin dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şumerlə sıx iqtisadi-mədəni əlaqədə olması da bunu bir daha sübut edir.

Arxoloji qazıntılar, tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda ibtidai incəsənət tunc dövründə (orta və son mərhələlərində) özünün çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Qədim incəsənətin bu yüksəliş mərhələsi Gəmiqaya petroqliflərində özünü daha parlaq göstərir.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazın Zəngəzur dağ silsiləsinin ən hündür zirvəsi Qapıcığın "Nuh" əfsanəsi ilə bağlı

adıdır.

Qapıcıq zirvəsi dəniz səviyyəsindən 3906 metr hündürlükdədir. Ordubad şəhərindən şimalda yerləşən bu gözəl mənzərəli, daim qar örtüklü zirvə səma açıq olanda Naxçıvanın hər yerindən görünür.

Maraqlıdır ki, uzaqdan mavi səma fonunda Qapıcıq dağı bir növ dənizdə, üfüqdə görünən gəmini xatırladır.

Araz çayının bol sulu qollarından biri olan Gilançay öz mənbəyini Gəmiqayanın cənub, şərq və qərb yamaqlarındakı şəffaf sulu buz bulaqlarından və əsasən, bu ərazidəki Göy göldən alır. Gilançayın və onun qolları Saqqarsu, Nəsirvaz və Parağa çayı vadilərində qədim tayfaların mədəniyyətindən xəbər verən yaşayış yeri və nekropollar yadigar qalmışdır.

Qədim Şumer mənşəli Nuh əfsanəsinin bir variantı Gəmiqaya ilə əlaqələndirilir. Bu mifoloji mülahizəyə görə, ümumdünya su daşqını zamanı (m.ə. VII minillik) Nuh peyğəmbər öz gəmisi ilə üzüb Gəmiqaya dağı ərazisinə çatmışdır.

Burada suyun səviyyəsi çox hündürə qalxdığından Gəmiqayanın zirvəsi belə görünməz olubmuş. Gəmi dağın zirvəsini ötüb keçəndə ona toxunmuş və bərk silkələnmişdir. Nuh peyğəmbər bu toxunmaya narahat olmayın demiş, "bu kəmçi qayadır", - yəni kəm-kiçik qayadır. Odur ki, bu dağ el arasında kəmçi adlandırılmışdır. Kəmçi adlı digər dağ Ordubaddan cənubda, Arazın sağ sahilində, Cənubi Azərbaycanda yerləşir.

Həmin əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbərin gəmisi bir qədər sonra Naxçıvan istiqamətində üzərkən başqa bir dağa toxunmuşdur. Peyğəmbərin gəmisi onun zirvəsini kəsib keçmiş və bərk ləngər vurmuşdur. Nuh demişdir: "inan dağdır". Odur ki, hazırda Naxçıvanın rəmzi sayılan Əlincəçay vadisində vüqarla ucalan, əzəmətli Haça dağ-İlandağ: el arasında "İnandağ" da adlandırılır.

Nuh əfsanəsinin Gilançay və Əlincəçay vadisi ilə bağlılığı elmi cəhətdən də maraqlıdır. Belə ki, bu çayların vadilərindəki m.ə IV-I minilliklərə aid abidələrdən əldə edilən maddi mədəniyyət qalıqları Gəmiqaya petroqlifləri ilə sıx vəhdət təşkil edir. Hətta, fikrimizə görə Naxçıvan-Nuh çıxan kimi də dəyərləndirilə bilər. Çox güman ki, onun qədəm basdığı ilkin torpaqlardan biri də elə bu torpaqlar olub.

Min illər boyu Naxçıvan əhalisinin iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən Gəmiqaya yaylaqlarının ərazisi müqəddəsləşdirilmiş, hətta, burada təbii məbədlər meydana gəlmişdir. Belə təbii məbədlərdən biri Gəmiqayanın cənub yamacındakı əzəmətli görünüşə malik qayalıqda yerləşən və hazırda Bibqətəl piri adı ilə tanınan qədim ibadət gahdır. Bu qədim məbədə insanlar baharın gəlişi, həyatın təzələnməsi münasibətilə ibadətə gəlir, məhsuldarlığın, nəslin artması diləyi ilə sitayiş edirlər.

Gəmiqayadakı bir neçə daş üzərində çərxi-fələk rəsmləri həkk olunmuşdur. Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri

qədim insanların dini-ideoloji və estetik baxışlarını əks etdirən qiymətli sənət əsərləridir. Gəmiqaya yaylaqlarına ilk dəfə insan ayağı hələ daş dövrün mustye mərhələsində, 50-60 min il bundan əvvəllər dəyə bilərdi. Bəşər tarixinin bu çağlarına aid Naxçıvanın dağətəyi ərazilərində Arpaçay, Əlincəçay vadisindəki mağaralarda və Gəmiqaya ilə yanaşı yerləşən Batabat qayaaltı sığınlaqlarında ibtidai yaşayış məskənləri mövcuddur.

Naxçıvan müdafiə qalalarıyla zəngindir. Əlverişli coğrafi mövqeyi, şəraiti, bərəkətli torpaqları, Qərblə-Şərq arasında ticarət yollarının Naxçıvandan keçməsi bir çox yadellilərin ona göz dikməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə yerli əhali özünü qorumaq üçün müdafiə qalaları yaratmışdır. Belə qalalar adətən, təbii qayalar üzərində qurulmuşdur.

Bunlardan: Əlincə qalası, Oğlanqala, Çalxanqala, Qızqala, Govurqala, Qazançı qalanı misal göstərmək olar. Əlincə qalası 14 il mərdliklə müdafiə olunmuş, daxili çəkişmələr nəticəsində boşaldıqdan sonra 1401-ci ildə Teymurun qoşunlarının ixtiyarına keçdi. Teymurun özü bir müddətdən sonra Təbrizdən Naxçıvana gəlib, Əlincə qalasına çıxaraq onu seyr edir. Və onun əzəmətinə heyran olur. Xüsusi qeyd edək ki, Əlincə qalası Azərbaycanın həyatında mühüm yer tutmuş, yadellilərə qarşı mübarizədə alınmaz istehkama çevrilmişdi. Zaman-zaman alınmaz qala adını saxlayan Əlincə qalası Teymur qoşunlarına ciddi müqavimət göstərmişdi. Belə alınmaz qalaları kənardan

zəbt etmək mümkün deyildi, daxili çat, münaqişə, satqınlıq, xəyanət olmasa. Əlincəyə Teymurun qoşunları güclə girə bilmədikləri halda daxildəki xəyanətdən sonra çox asanlıqla girdilər. Dövlətin xəzinəsi Əlincə qalasında idi. "Kitabi Dədə Qorqud"da haqqında bəhs olunan zindan məhz Əlincə qalası idi. Orbelinin fikrincə isə Əlincə qalası 5-ci əsrdə tikilmiş, 909-cu ildə bərpa edilmişdir. Əshabi -Kəhf mağarası da dövrün mənbələrində yad edilir. Azərbaycanda hakimiyyət sürmüş Cələri sultanı Şeyx Üveys 1366-cı ilin mayında Əshabi-Kəhfdən sonra Çəpəqcur yolu ilə İraqa gedibmiş. Naxçıvan-İrəvan yolu üzərindəki Qarabağlar böyük şəhər olmuşdur. Buradakı memarlıq kompleksində XIV əsrdə abidə inşa olunmuşdur. Kompleksin Qoşa minarələrini bağlayan baştağın (movzoleyin) tikintisi, tədqiqatçıların fikrincə, Sultan Əbu Səid Bahadır xanın (1316-1335) dövründə həyata keçirilmişdir. Baştağın üzərində Hülaku xanın arvadı Quti xatının adının yazılması movzoleyin onun şərəfinə inşa edildiyini göstərir. Quti xatın Azərbaycanda 1282/84-cü illərdə hakimiyyət sürmüş Əhməd Tekudarın anası idi. O çox ağıllı, bacarıqlı şəxsiyyət kimi tanınmış, dövlət idarəsində yüksək mövqe tutmuşdu.

Cənubi Azərbaycanla Naxçıvanı, eləcə də, Qafqazın mədəniyyət mərkəzlərini birləşdirən mühüm ticarət yollarından biri məhz Gilançay vadisindəki Dizə və Biləv kəndləri ərazisindən keçmişdir. Orta əsrlərdə Gilan-Naxçıvan ticarət karvanlarının təhlükəsiz hərəkəti üçün

Biləv kəndi ərazisindəki sıldırım zirvəli qayalar arasından Əlincə qala istiqamətində gedən yol Gilançayın sağ sahili boyunca uzanır. Gilançay üzərində ikitağlı körpü (daş körpü) tikilmişdir.

İlk orta əsrlər dövründə Naxçıvan Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Sasanilərlə romalılar arasında müharibə gedirdi. Müharibə 283-cü ildə Romalılardan qələbəsi ilə nəticələndi. Bu dövrdə Naxçıvan Sasanilərin hökmdarlığından xilas oldu.

Bu dövrdə Naxçıvan mühüm strateji əhəmiyyətə malik olmuşdu. Naxçıvan işğalçı İran və Roma ordularının döyüş meydanına çevrilmişdi. Buraya həmçinin, yunan, erməni və hun dəstələri də soxulmuşdular.

389-cu ildə İranla Roma imperiyası arasında sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Naxçıvan Sasani dövlətinin tərkibində qalmışdır və onun əsas iqamətgahlarından biri olmuşdur.

Yaxın Şərqi ticarət mərkəzləri ilə Zaqafqaziyanı, Orta Asiyanı və Uzaq Şərq ölkələrini (Hindistan, Çin) əlaqələndirən əsas karvan yollarının biri Naxçıvandan keçirdi. Ekbatandan (Həmədandan) gedən yollar üzərində ən mühüm ticarət mərkəzlərindən biri Naxçıvan şəhəri ilə Qara dəniz limanları, Kiçik Asiya və Beynəlnəhreyn şəhərləri arasında sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr yaranmışdır. 5-ci əsrdə Naxçıvan şəhəri böyümüş, abadlaşmış, məşhur bir şəhərə çevrilmişdir.

9-cu əsrin əvvəllərində Naxçıvan xilafət zülmü

əleyhinə baş verən xürrəmilərin-Babəkilərin azadlıq hərəkatının geniş yayıldığı ərazilərdən biri olmuşdur. Xalq qəhrəmanı Babəkin adı ilə bağlı Naxçıvan ərazisində qala, yaşayış məskəni, abidələr var. Əzəmətli Babək qalası (Ordubadda) Gilançayın sağ sahilində, Xudafərin körpüsündən Gilan şəhərinə, ordan Əlincə qalasına və Naxçıvana gedən karvan yolu üzərində yerləşir. Cənubi Azərbaycanla Naxçıvanı, eləcə də Qafqazın mədəniyyət mərkəzlərini birləşdirən mühüm ticarət yollarından biri məhz Gilançay vadisindəki Dizə və Biləv kəndləri ərazisindən keçmişdir. Biləv kəndi yaxınlığındakı qalanın Babək qalası adlandırılması təsadüfi olmayıb, tarixi həqiqətlərlə bağlıdır. Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəkin döyüşçüləri Naxçıvan ərazisində ərəb qoşunlarına dəfələrlə zərbələr endirmişdir. Görünür, Babək Bəzz qalasından Şimali Azərbaycana çəkilərkən öz döyüşçüləri ilə bu qalada müdafiə olunmuş və son anda - ən çətin məqamda buradan getmişdir.

Gəmiqayanın cənub ətəyindən keçən qədim dağ yolu üzərində Qaranquş yaylağından orta əsr qəbir abidələri yerli əhali tərəfindən Babəkilərə aid edilir. 637-638-ci illərdə Bəkr Abdulla oğlu tərəfindən inşa edilmiş məşhur XUDAFƏRİN körpülərindən 11 aşırımlı körpü bilindi ki, 13-cü əsrdə bərpa edilmişdir.

Bizans hökmdarı 2-ci Vasili (975-1025) Qafqaza yürüşü zamanı Naxçıvanı ələ keçirmişdir. Səlcuq hökmdarı Toğrul bəyin varisi Alp Arslan (1062-1072) Azər-

baycanın cənub vilayətlərində Rəvvadilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra, 1064-cü ildə Naxçıvana yiyələnmişdir.

Alp Arslanın oğlu Məlik şah və vəziri Nizam Əl Mülk tərəfindən Naxçıvan qalaları da fəth edilir və burada əmirlik yaradılır.

12-ci əsrin ortalarından Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlər xanədanının (1136-1225) hökmdarlıq etdiyi Azərbaycan dövləti təşəkkül tapdı.

Naxçıvan 12-ci əsrin 30-70-ci illərində Azərbaycanda Atabəylər dövlətinin əsas mərkəzi şəhəri, paytaxtı olmuşdur. Eldənizlər dövlətinin banisi Atabəy Şəmsəddinin hakimiyyətinin ilk dövründən dövlətinin siyasi, "padşahlıq iqamətgahı" Naxçıvan şəhərində yerləşmişdir. "Əcaib-əd dünya" əsərində yazılır: "Naxçıvan... Eldənizlərin dövründə tam tərəqqiyə çatdı. Orada padşahlıq iqamətgahı yaratdılar və dövlətxana təsis etdilər".

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz haqqında Mirxond (1433-1498) və onun nəvəsi Xondəmir (1475-1536) maraqlı məlumatlar vermişdir.

Mirxondun məlumatına görə Sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə (1118-1131) kiçik yaşlı Eldəniz qıpçaqlar ölkəsində qul kimi bir tacir tərəfindən alınıb İraqa gətirilmişdir. Qıpçaqların qədim adətinə görə tacir bir dəfəyə 40 qul alanda qul sahibi 39 qulu satır - 40-cını - 1 qulunu isə pulsuz verirdi. Mirxondun rəvayətinə görə, İraqda bu qulları sultanın vəziri Əbu Hamid Əli İbn

Əhməd əs Süleyrəmi tacirdən alır. Eldəniz ağlayır və vəzirdən xahiş edir ki, onu da götürsün. Vəzir razılaşıır. Eldəniz diribaşlığı, fərasəti ilə tezliklə ağasının rəğbətini qazanır. Vəzir Süleyrəmi ismaililər tərəfindən öldürüldükdən sonra (1122) Eldəniz sultanın xidmətinə keçdi.

Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1132-1135)-Eldəniz Sultanın şəxsi məliklərindən biri olmuşdur. Sultanın arvadı və dövlət işlərində onun ən yaxın məsləhətçisi Möminə Xatın Eldənizə xüsusi iltifat göstərirdi. Sultan Eldənizin sadıqlığını yüksək qiymətləndirərək ona Əmir rütbəsini verir və azyaşlı oğlu Arslan şaha atabəy təyin edir. (Şahzadələrin tərbiyəçiləri atabəy (ata-hakim) adlanırdı. Zaman keçdikcə atabəylər dövlətinin taleyində onlar əsl həlledicilər olurdu. (Atabəylər dövləti (Eldənizlər) də bu ardıcılıqdan doğurdu.) Sultan II Toğrul öldükdən sonra (1134) hakimiyyətə Sultan Məsud gəldi. O, Şəmsəddin Eldənizi II Toğrulun dul qadını Möminə Xatınla evləndirdi. Onların iki oğlu Nəsrəddin Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Müzəfərəddin Osman Qızıl Arslan və bir qızı olmuşdur. Sultan Məsud 1136-cı ildə Arranı Atabəy Eldənizə iqta torpağı verdi. Eldəniz tədricən bütün Azərbaycana sahib oldu.

Süleyman şah öldürüldükdən sonra, Eldəniz oğulluğu Arslan şahı İraq sultanlığı taxtına çıxarmaq üçün 1160-cı ildə 20.000 qoşunla Həmədana gəldi. Arslan şaha tac qoyuldu və Şəmsəddin Eldəniz "Böyük Atabəy" adlandırıldı. Oğlanları- Nəsrəddin Cahən Pəhləvan sulta-

nın əmir-hacibi, Müzəfərəddin Osman Qızıl Arslan isə Sultan ordularının baş komandanı təyin edildi. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsl hakimi Şəmsəddin Eldəniz idi, onun hakimiyyəti dövründə Naxçıvan Atabəylər dövlətinin əsas iqtisadi, siyasi və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmışdır. Şəmsəddin Eldənizin daimi yaşayış yeri Naxçıvan olmuşdur. Naxçıvan vilayətinin torpaqları tac (xass) torpağı idi.

Şəmsəddin Eldənizin arvadı Möminə Xatın 1175-ci ildə Naxçıvanda vəfat etdi. Atabəy Eldəniz onun qəbri üzərində məqbərə tikdirməyə başladı. Lakin, arvadından bir az sonra (19.XI-1175) Böyük Atabəy Şəmsəddin Eldəniz öldü. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı Şəmsəddin Eldəniz öz dövrünün nəhəng, bacarıqlı siyasi dövlət xadimi olmuş, torpağının genişlənməsi və mərkəzi hakimiyyətinin gücləndirilməsi üçün böyük işlər görmüşdü.

Məqbərənin tikintisi isə Atabəy Cahan Pəhləvanın vaxtında (1186 -aprel) başa çatdırıldı. Möminə Xatın məqbərəsini şərqin məşhur memarı Əcəmi Əbu Bəkr oğlu Naxçıvani inşa etmişdir. Atabəy Eldənizin ölümündən iki ay sonra 17.XII.1175 - 14.I.76 Sultan Arslan şah vəfat etdi.

Yadellilərin Azərbaycana tez-tez hücumlarına 12-ci əsrdə Naxçıvan daha çox məruz qalırdı. Odur ki, Şəmsəddin Eldənizin ölümündən sonra, oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan zamanı (1175-1186) dövlətin paytaxtı

Naxçıvandan Həmədana köçürüldü. Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarını Məhəmməd Cahan Pəhləvanın kiçik qardaşı Qızıl Arslan idarə edirdi (1186-1191). Cahan Pəhləvanın oğlanları Əbubəkr və Özbəyin hakimiyyəti dövründə paytaxt Təbriz olsa da, Naxçıvan iqtisadi və mədəni mərkəz kimi üstün rol oynamışdır. Bu dövrə aid Naxçıvanda möhtəşəm abidələr var. İqtisadi, siyasi və hərbi məsələlərlə əlaqədar Eldənizlərin paytaxtı vaxtaşırı Naxçıvan şəhərinə köçürüldü.

Azərbaycanın tarixi məğrurluq rəmzi sayılan, "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanında möhkəm və etibarlı bir istehkam kimi təsvir olunan möhtəşəm Əlincə qalası Eldənizlərin iqamətgahı idi. Ən təhlükəli vaxtlarda bu qalada dövlətin xəzinəsi və hökmdarın əhli-əyanları qorunurdu. Əlincənin ən hündür terrasında qütval (qala rəisi) yaxud, qorçu başı üçün qəsir yerləşir.

Deyilənə görə, Əlincə qalada 6000 nəfərədək döyüşçü yaşamışdır. Qalada həmçinin, silah düzəldən karxanalar, ilxı, mal-qara üçün tövlələr yerləşdirilmişdir. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı və Nüsrətəddin Əbubəkrin anası Zahidə xatının əsas iqamətgahı Əlincə qalada yerləşmişdi.

Bu bacarıqlı diplomat qadın dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olub, Eldənizlər dövlətinin siyasi həyatında mühüm mövqe tutmuşdur. Zahidə xatın əsasən, Naxçıvanda yaşamış, hakim kimi Azərbaycanın bu vilayətini idarə etmişdir. Eldənizlər dövlətinin Əlincə

qalasadakı xəzinəsi Zahidə xatının sərəncamında idi. Zahidə xatın vəfat etdikdən sonra, müəyyən müddət Naxçıvanın hakimi Əl-Cəlaliyyə olmuşdur. Ehtimala görə Əl-Cəlaliyyə Zahidə xatının qızıdır. Onun atası Məhəmməd Cahən Pəhləvan idi. Naxçıvanda Möminə Xatın və Yusif Küseyir oğlu türbələri ilə əlaqədar iki mədrəsə də tikilmişdir. Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlər dövründə bu mədrəsələrin xərcləri türbələrin gəliri hesabına ödənilmişdir. Naxçıvan mədrəsələrində tədris işlərini 12-ci əsrdə Qəvəməddin adlı bir şəxs idarə edirdi. Mədrəsələrdə dini sxolastik elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də təlim edilirdi.

Naxçıvan Əbu Dülafilərin mərkəzinə çevrildiyi dövrdə (11-ci əsrin 60-cı illəri) Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrindən buraya çoxlu şair, alim və mütəffəkirələr gəlmişdir. Məşhur fars şairi Əsədi Tusi (1046/66) Naxçıvanda olmuş, şəhərin hakimi Əbu Dülaf Deyraniyə həsr etdiyi "Gertasnamə" adlı qəhrəmanlıq dastanı yazmışdır.

Görkəmli Azərbaycan şairi Qətran İbn Mansur Təbrizi 11-ci əsrin 60-cı illərində Naxçıvanda yaşamış və Əbu Dülafa həsr etdiyi "Naxçıvan Şah" adlı qəsidələr yazmışdır.

Eldənizlər dövlətinin paytaxtı olanda Naxçıvanda elm və mədəniyyətin inkişafına böyük şərait yaradılmışdır. Ərəb müəllifi Yaqut Həməvi özünün "Mücəm Əl buldan" əsərində yazır ki, "Naxçıvan şəhərindən çoxlu

məşhur alimlər çıxmışdır. Bu alimlər dövrün elm və mədəniyyət mərkəzləri hesab olunan Dəməşq, Tunis, Bağdad kimi şəhərlərində təhsil almışdılar".

Torpağın qədimliyi onun abidələri, tikililəri, tarixi ilə təyin olunursa, o torpaqda yaşayan millətin, xalqın kökü, tarixi və mədəni səviyyəsi onun qanunları, adət-ənənələri ilə müəyyən olunur. Hələ indi 21-ci əsrdə belə, yer kürəsinin bütün məmləkətləri sivil və demokratik sayılmır. Hətta biz də Avropanın, Amerikanın sivilizasiyası, demokrasiyası ilə indi-indi ayaqlaşırıq müstəqil respublika kimi. Ancaq gəlin keçmişə-bəhs etdiyimiz illərə nəzər salmaq-heyvətlənəcəyik. Sadəcə bir fakt- qəbilə, tayfa, şah nəsl-i-varislik-dedi-yimiz sərt, pozulası mümkün olmayan qanunlar vardı ki, mütləq qəbilə, tayfa başçısı, sonradan Şah nəsl-i mütləq ata-baba irsi olaraq taxt verilirdi. Bu hər yerdə belə olub-müəyyən istisnalarla təbii ki... Bu qanunların ən işlək vaxtında Azərbaycan torpağında yabancısı bir yerdən alınmış 40-cı qul, peşkəş qul-qara işlər görmək üçün işçi qüvvəsi-kölə gəlib bu ölkədə Sultan olur, dövlət yaradır. Özü də inqilabi, üsyan yolu ilə deyil-öz ağı, dərrakəsi, istedadı ilə. Onun ağına görə ona imkan yaradılır, onun istedadına görə mövqe verilir. Dünyanın çox az yerində belə nümunəyə rast gəlmək olar. Yada Romalı Spartak düşür. Müqayisə edək-hər ikisi qul idi. Spartak gözəl və güclü bədəni, fiziki gücü ilə seçilsə də, Eldəniz ağıyla, siyasəti, idrakı ilə fərqli, bədəncə çox zəif idi. O qədər zəif idi ki, hətta 39 qul belə

onu saya salmırdı, ona gülürdü. Spartak üsyanla, qulların fiziki gücü ilə müəyyən zirvə tutdu. Eldəniz indinin özündə olduğu, özü də ən sivil məmləklərdə olduğu kimi öz bacarıq və istedadına görə o pillələri qalxmaq imkanı qazandı.

Deməli, bu məmləkətdə, bu torpaqda həтта 12-ci əsrdə demokratik ab-hava vardı. Bu demokratiyanın ən zirvə anında dünənki qul bu gün padşahlıq iqamətgahı və Atabəylər dövləti yaratdı ki, Azərbaycan adlı məmləkət öz dövlətçilik ideyalarının xələfliyini, gələcək dövlətçiliyini bu qədim dövlətin dirəkləri üzərində qurur. Deməli, bu torpaq hər kəsin istedad və bacarığına bərabər status verir-hər bir insan özünü ifadə və özünü təsdiq imkanından istifadə edə bilər. Budur, qədim sivilizasiya... mədəniyyət və dövlətçilik.

XIII-XIV əsrlər Monqol ağalığı dövründə Ağqoyunlular Teymurləngin hücumları zamanı Naxçıvanda əsas mübarizə mərkəzlərindən birinə çevrildi. Məlum olduğu kimi, 16-cı əsrdə Azərbaycanın geniş ərazisində mərkəzi Təbriz şəhəri olan Səfəvilər dövləti yaranmışdı.

XIV-XVII əsrlərdə Naxçıvan Azərbaycan dövlətlərinin-Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin tərkibində oldu. Bu dövlət yarandığı gündən Osmanlı Türkiyəsinə qarşı apardığı uzun müharibələrdə döyüş meydanına çevrilmiş Naxçıvan diyarı gah Osmanlı Türkiyəsinin, gah da Səfəvilərin əlində olmuşdur. 1554-cü ildə Osmanlı qoşunları Səfəvi dövlətinin ərazisinə 12-ci

dəfə yürüş etdilər. Tarixi mənbələrə görə bu yürüşə "Naxçıvan yürüşü" deyirlər (adlanır) Düşmənin bu yürüşünün qarşısını ala bilməyəcəyini başa düşən Səfəvi şahı 1-ci Təhmasib öz qoşunlarını geri çəkdi. Naxçıvan əhalisinin əksəriyyəti də şah qoşunlarıyla birgə Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. 1554-cü il iyulun 28-də Naxçıvan şəhərini ələ keçirən Türkiyə sultanı I Süleymanın qoşunları şəhəri yerlə-yeksan etdilər. Sultanın qoşunları şəhəri talan etdilər və şəhəri tərk etdikdə, sultan Süleymanın əmri ilə şəhəri yandırdılar.

Həmdullah Qəzviniyə görə, Təbrizdən 24 fərsəng (160 km) məsafədə olan Naxçıvan şəhəri 4-cü iqlimə daxil olub, əsası Sasani hökmdarı Bəhram Çubin tərəfindən qoyulub. Öz gözəlliyi ilə seçilən Naxçıvan "Nəqsi-Cahan", "Nəşəva" kimi məşhurlaşmışdır. Dövrün mənbələrindən bu qənaətə gəlmək olar:

Naxçıvan-Azərbaycanda yüksək yerdə yerləşmiş, əhalisi sıx olan böyük şəhərdir. Buradan Araz çayı aydın görünür. Deyirlər ki, yer üzərində Naxçıvandan çox əhalisi olan şəhər yox imiş. Naxçıvan əhalisi ağbəniz olub, şafei təriqətinə itaət edirmiş.

Bədii oyma sənətində, mətbəxində, dulusçuluqda çox fərqlidir. Əhalinin dili xoşagələndir, onlar bütün dillərdə danışa bilir, onların dilində heç kim danışa bilmir. Naxçıvanda çoxlu saraylar, köşklər, eyvanlar, qalalar, mədrəsələr, məscidlər var. Naxçıvandakı dənli bitkilər və meyvələr xüsusi ləzzətə malikdir.

Türk qoşunları şəhəri tərk etdikdən sonra, Naxçıvanın bərpa işləri başladı. Şah II İsmayılın dövründə (1576/77) Şərəf xan Bidlisi Naxçıvanın hakimi təyin edildi. Lakin, onun hakimiyyəti uzun sürmədi. 1578-ci ildə o, 400 nəfərə yaxın adamı ilə Bidlis şəhərinə gələrək orada möhkəmləndi. Çünki, o dövrdə türk qoşunları Azərbaycana və Gürcüstana yürüşə başlamışdı. Mustafa Lələ Paşanın başçılığı ilə Osmanlı qoşunları bir sıra şəhərləri, həmçinin Naxçıvanı da ələ keçirsələr də, obyektiv səbəblərə görə tərk də etdilər. İradəcə zəif olan şah Məhəmməd Xudabəndinin (1578-87) hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti inzibati cəhətdən parçalandı.

18-ci əsrin 20-ci illərində Səfəvilər dövləti əfqan qəbilələrinin zərbəsi altında zəiflədi. İşğalçılar hətta, dövlətin mərkəzi İsfahan şəhərini də zəbt etdi. Bundan istifadə edən Rusiya İranın Xəzərboyu əyalətlərini işğal edərək, Rəşt şəhərinə kimi gəlib çıxdı. Səfəvilərin zəifləməsinə Türkiyə dövləti biganə qala bilməzdi. 1723-cü ildə Osmanlı türklərinin yeni hücumları nəticəsində Naxçıvan şəhəri, həmçinin Naxçıvan əyaləti ciddi dağıntıya məruz qaldı. Türk əsgərləri heç bir müqavimətə rast gəlmədən Cənubi Qafqazı və Azərbaycanın cənubunda böyük bir hissəni işğal etdilər. İranda əfqanlara və osmanlılara qarşı mübarizə gücləndi. Xarici işğalçılarla döyüşü, həmin dövrün məşhur sərkərdəsi, İran ordusunun baş sərkərdəsi Nadirqulu xan öz öhdəsinə götürdü. 1731-ci ildə yerli əhalinin köməyi ilə Marağa,

Təbriz, Ərdəbil şəhərləri Səfəvilərin əlinə keçdi. Naxçıvan, İrəvan istiqamətiylə gedən qoşunlar Xorasandan üsyan xəbəri eşidən Nadirqulu xanın əmri ilə ora yollandılar. Həmin dövrdə Nadirqulu xanın nüfuzu artır, II Təhmasib isə iradəsiz zəif imici qazanmışdı. Və Təhmasib özünü doğrultmaq məqsədilə Naxçıvanı və İrəvanı türk qoşunlarından xilas etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Lakin, II Təhmasib məqsədinə nail olmadı. Döyüş isə, məğlubiyyətlə nəticələndi. II Təhmasib sülh istəməyə məcbur oldu. Türkiyə dərhal razılaşdı.

Beləliklə, 1732-ci ilin yanvar ayının 16-da müqaviləyə görə bir sıra şəhərlərlə yanaşı, Naxçıvan da Türk işğal zonasına daxil oldu. Üsyanı Xorasanda yatırandan sonra qayıdan Nadirqulu xan yerli əyanların iştirakı ilə Təhmasibi taxtdan salıb, onun 8 aylıq körpə oğlunu formal olaraq şah elan etdi. Əslində isə, özü azyaşlı şahın qəyyumu kimi faktiki olaraq, İranın mütləq hakimi oldu. Nadirqulu xan ilk növbədə 1732-ci ildə Təhmasiblə Osmanlı Türkiyəsinin bağladığı müqavilənin şərtlərini pozaraq, Osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin geri qaytarılmasını tələb etdi. Lakin Türkiyə Sultanı bu tələbi rədd etdi. Belə olduqda, İran və Türkiyə arasında hərbi əməliyyatlar bərpa oldu. Ciddi zərbələrə məruz qalan osmanlı əsgərləri Azərbaycan ərazisindən tədricən geri çəkildilər.

1736-cı ildə isə Nadirqulu xanın tacqoyma mərasimi

keçirildi. O, dövlətin idarə edilməsində ciddi dəyişiklik apardı. Nadir şah Səfəvi inzibati-ərazi bölgələrini-Şirvan, Qarabağ (Gəncə), Təbriz və Çuxursədd bəylərbəyliklərini ləğv edib, vahid Azərbaycan vilayəti adı altında bir mərkəzdə Təbriz ətrafında birləşdirdi. Vilayətin idarəsini qardaşı İbrahim xana həvalə etdi. Yerli hakimlər İbrahim xanın yaxın adamları ilə əvəz olundu.

Beləliklə... Heç də birmənalı qarşılanmayan Nadirqulu xanın hakimiyyəti.

Bir tərəfdən ədalətli hakim idi. Məmurlarının rüşvətxorluğunu, hətta, ən kiçik qüsurlarını belə ağır cəzalandırırdı.

Nadir şah onu cəzalandırırdı, təbii ki... ancaq daxili siyasəti -təbii ki, verginin çoxluğu, şahın qəzaları altında işləyən xalq onu sevmirdi. Əhalini nəinki məmurlar, xarici işğalçılar da soyurdular. Çox zaman əlçatmaz uzaq nöqtələrdə məskunlaşırdılar.

Nadirqulu xan ölkədəki üsyanları çox qəddarlıqla yatırırdı. O, İrəvan xanına tapşırırdı ki, Naxçıvan əhalisinin əhval-ruhiyəsini öyrənsin. Bu məqsədlə, o yerlərdən 33 nəfərlə söhbət apararkən, çox hiyləgərliklə öyrənib Nadir şahı belə xəbər vermişdi ki: "Əhali onun siyasətindən narazı olub azadlıq hissiylə yaşayırlar". Nadir şah əmr etdi ki, onun siyasətindən narazı olanların gözləri çıxarılsın, əmlakları müsadirə edilsin. Bəzi imkanlı şəxslər İran sərbazlarına pul verməklə gözlərini saxlamışlar. Göz çıxarmaq Nadirqulu şahın ən çox tətbiq

etdiyi cəza forması idi. O, hətta, şübhələndiyi doğma oğlunun gözlərini də çıxartdırmışdı.

Təqiblərə baxmayaraq, xalqın narazılığı artmaqda idi. Ağır istismar ölkədə silahlı üsyana gətirib çıxarırdı. 1745-ci ildə Şirvanda baş vermiş üsyan yatırıldıqdan sonra 1746-1747-ci illərdə üsyan Azərbaycan və Gürcüstanı bürüdü. 1747-ci ilin mart ayının 15 -də Rusiyanın İrandakı səfiri M.M Qolitsin yazırdı: "İndiki zamanda İran əyalətlərinin təmasında qorxulu vəziyyət yaranmışdı. Gəncədə, İrəvanda, Naxçıvanda, Tiflisdə əhali pul cərimələrindən cana gəlmiş - üsyan qaldırmışlar, hətta hakimlər də qiyama qoşulur, öz var-dövləti, mal-qarası ilə dağlara çəkilirlər".

Əfşar zadəganları tərəfindən sarayda törədilmiş sui-qəsd nəticəsində Nadir şah öldürüldü. 1747-ci ildə Nadir şahın dövləti süquta uğradıqdan sonra, Kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan yerli feodallara arxalanıb Ağa Həsəni hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq özünü Naxçıvan xanlığının müstəqil hakimi elan etdi.

XVIII ƏSRİN ORTALARINDA AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ YARANAN 18 XANLIĞIN BİRİ NAXÇIVAN XANLIĞI OLDU

Zəngəzur kəndindən başlanmış Araz çayı vadisinə qədər uzanan geniş ərazidə yerləşən Naxçıvan xanlığı Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Dağlar xanlığı sanki qala kimi əhatə etmişdi. Belə ki, şimal-şərqdən Dərələyəz dağları, cənub-şərqdən İlanlı dağ, şimal-şərqdən isə Böyük və kiçik Ağrı dağları Naxçıvan xanlığının sərhədləri boyu ucalırdı. Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Qarababaçay adı ilə məşhur olan çay öz mənbəyini Zəngəzur sərhədlərindən, Salvartı dağlarından götürür. Bu çay Naxçıvan düzənliyi ilə uzanıb Naxçıvan şəhəri yaxınlığında axdığından Naxçıvan çayı adlanır və Araza tökülür. 19-cu əsrin əvvəllərində Abbasabad qalası bu çayın töküldüyü yerdə tikilmişdir.

Məlum olduğu kimi, 1797 ilə qədər Naxçıvan xanlığı müstəqil dövlət qurumu idi. Bu dövrdə xanlığın ali hakimi xan özü idi. Qalan feodalların hamısı ona tabe idi. Xan xanlığını öz mülkiyyəti kimi idarə edirdi. Xanlığın idarə edilməsi üçün feodallardan biri Şah tərəfindən təyin edilirdi. Əsas hakim hesab olunurdu. Digər tayfaların rəisi və Kəngərli tayfasının vəkili hesab edilirdi. 19-cu əsrin əvvəllərində Naxçıvanın əsas hakimi Kalbalı xan,

tayfanın rəisi Lütfuli Sultan idi. Ölkə bir neçə bəylər-bəyliyə bölünmüşdü. Bu zaman Naxçıvan əyaləti Qızılbaş tayfalarından olan kəngərlilərin irsi mülkiyyətinə çevrildi. İran ağalığı bərpa edildikdən sonra, Naxçıvanda yerli Kəngərli tayfasından olan Rzaəddin xan (1647) Şərif xan (1678), Məmmədrza xan (1691) hakimiyyətdə olmuşdular.

Naxçıvan bölgəsində Kəngərli tayfasının bəzi nümayəndələri hökumətə tabe olmadığından, şah tərəfindən uzaq yerlərə-Əfqanıstana köçürüldülər. Kəngərlilərin tabesizliyi Nadir şahda şübhə oyatdığı üçün bu tayfaya o qədər də etibar etməyib, başqa yerlərdən fərqli olaraq, Naxçıvan əyalətini idarə etmək üçün buraya həmin tayfadan 2 hakim təyin etdi.

1-ci hakim-e ölkə-yi Naxçıvan

2-ci hakim-e tümen-e Naxçıvan (Naxçıvan və ya Kəngərli tayfasının başçısı, süvari bölməsinin rəisi). Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, bu dövrdə Kəngərli tayfasının aşağıdakı qolları Naxçıvan idarəsində vəkillər, tayfa ağsaqqaları arasında məşhur idi. (Qızıllı, Sarbanlar, Ağabəyli, Qaradolaq, Əlixanlı, Qaraxanbəyli, Qarabağlar və s.)

Nadir şah hakimiyyət başına gəlməzdən əvvəl, hətta, sərkərdə olan zaman da Kəngərli tayfasının nüfuzlu nümayəndələrinə şübhə ilə yanaşırdı. Təsadüfi deyildir ki, 1736-cı ildə tacqoyma mərasimində (Muğanda) tayfa başçısı Vəliqulu xan Kəngərli yox, İrandan göndərilmiş

Naxçıvan nümayəndəsi, öz qəddarlığı ilə seçilən Mirzə Rza iştirak edirdi. Sonralar Nadirqulu xan tərəfindən cəzalandırılmış Mirzə Rza daha Naxçıvana qayıtmadı. Nadir şahın ölümü (1747) Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan İran dövlətinin ağalığına son qoyulmasını sürətləndirirdi. Yerli feodallar və elbəylər İran zülmünə qarşı ümumxalq mübarizəsindən istifadə edərək, yerlərdə hakimiyyəti ələ keçirir, özlərini müstəqil xan elan edirdilər. Yerli feodallara arxalanan Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan özünü Naxçıvan xanlığının başçısı-müstəqil hakimi elan etdi.

Heydərqulu xanın ölümündən sonra (1763/64) Naxçıvan xanlığı nisbətən zəiflədi. Onun sələfi Hacı xan Kəngərli İran hakimi Kərim xan Zəndin (1763/79) qarşısında zəiflik göstərərək ona boyun əydi. Sonralar, Kərim xan Zənd onu Şiraza dəvət etdi və kiçik günah üstündə əsir aldı. Naxçıvan taxtında Hacı xanı əvəz edən Heydərqulu xanın oğlu Rəhim xan hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmədi. 1770-ci ildə Kərim xan Zəndin köməyi ilə Naxçıvanda hakimiyyətə gəlmiş Əliqulu xan da öz növbəsində 3 il sonra Vəliqulu xan Kəngərli tərəfindən devrildi.

18-ci əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində İrəvan xanı Hüseynəli xanın, Qarabağ xanı İbrahim xanın, Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin vasitəçiliyi ilə Kəngərli tayfasının nümayəndəsi Abbasqulu xan Naxçıvan hakimi oldu. Və bu da, Xoylu Əhməd xanın ürəyincə olmadı. O,

Naxçıvandakı Abbasqulu xanın əmisi oğlu Cəfərqulu xanı hakimiyyətə gətirmək istəyirdi. Əhməd xan, Abbasqulu xandan Nazik və Şükürlü kəndlərini istədi. Təbii, rədd cavabı veriləndən sonra o öz qoşunlarını Naxçıvan sərhədlərinə yeritdi. Müqavimət göstərə bilməyəcəyini başa düşən, yerli əyanlar tərəfindən müdafiə edilməyən Abbasqulu xan Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Özünə müvəqqəti olaraq Sisyanda sığınacaq tapdı. Lakin, Əhməd xan Naxçıvanı tuta bilmədi. Çünki, İrəvanlı Hüseyinli xan hədələyici məktubla Əhməd xandan tələb etdi ki, o öz ordusunu təcili surətdə Naxçıvan qalasından uzaqlaşdırsın.

Əhməd xan Hüseyin xanın tələbini qəbul etsə də, öz fikrindən əl çəkmədi. Tezliklə, Naxçıvan qalası yaxınlığında İrəvan xanı Hüseyinli xanın qoşunu göründü. Lakin, Naxçıvanda qalmaq ona qismət olmadı. O da öz qoşunlarını Naxçıvandan geri çəkdi. Naxçıvan qalası başsız, sahibsiz idi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Abbasqulu xan Naxçıvana tələsdi. Dar günündə onu müdafiə etməyənlərə divan tutmaq qərarına gəldi.

1783-cü ildə Rusiyanın qəyyumluğunu qəbul etmiş Kartli-Kaxeti çarlığı ilə İran arasında özünü dost kimi qələmə verən Əhməd xan Naxçıvan taxtında Abbasqulu xanın namizədliyini müdafiə edən II İraklinin gözünün qarşısında öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. II İrakliyə göndərdiyi məktubda Əhməd xan yazırdı: "-İndi necə ola bilər ki,

mən ona (Əlimurad xana) verdiyim sözü yerinə yetirməyim, başqa cür hərəkət edim. Mənim vicdanımın əleyhinə olardı. Mənim qiymətli əşyam Əlimurad xanın yanında girov saxlanır, o elə bilər ki, mən onun əleyhinə gedirəm".

Əlimurad xan Kərim xanın ölümündən sonra İsfahanda özünü şah elan etmişdi. O, Azərbaycan xanlıqlarının hakimi olmağa öz tərəfdarlarına kömək edirdi. O, vaxtilə Rusiyanın tərkibində olmuş torpaqlardan savayı, Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan vilayətlərini də Rusiya ilə əlaqəyə girərək, onlara güzəşt verməyə hazır olduğunu bildirirdi. Moskvaya nümayəndə göndərərək, 1784-cü ildə Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Rusiyadan kömək istəyirdi.

Əlimurad xanın və Əhməd xanın qoşunlarının qarşısını ala bilməyən Abbasqulu xan yenidən Naxçıvanı tərk etməyə, Tiflisə qaçaraq II İraklidən kömək istəməyə məcbur oldu. Beləliklə, Əlimurad xan və Əhməd xan tərəfindən müdafiə edilən Cəfərqulu xan Naxçıvanda hakimiyyətə gəldi. Lakin o, xalqın böyük narazılığını, hiddətini qazandı. Naxçıvanlıların əksəriyyəti doğma ocağını atıb uzaq vilayətə getməyə məcbur oldular. Kartli-Kaxeti çarı II İrakliyə 1783-cü ildə kollektiv məktub yazılır: "Cəfərqulu xanın Naxçıvan əhalisi ilə necə qəddar rəftar etdiyini sizə bildirməklə qeyd edirik ki, yerli əhali pərən-pərən düşüb". Daha sonra məktubda 2-ci Abbasqulu xana sığınacaq verdiyinə görə təşəkkür

edilir və qeyd olunur ki, sizin xeyirxahlığınıza görə Abbasqulu xanın yaşamağı bizi sakitləşdirir, bizdə inam yaradır. Məktubda qeyd olunur ki, yoxsul əhali Naxçıvanı tərk edib, Abbasqulu xanın yanına gəlir. Gürcüstanda sığınacaq tapan Abbasqulu xan isə II İrakliyə yazdığı məktubda təşəkkürünü bildirir.-"Qoy Allahın rəhmi gəlsin, çarın xəstəliyini Abbasqulu xana versin. Sizin xeyirxahlığınız nəticəsində vəziyyətim yaxşıdır və sizə sədaqətliyəm".

Naxçıvan əyanlarının Gürcüstana-Abbasqulu xanın yanına getmələri Cəfərqulu xanı hədsiz qəzəbləndirdi. O, Abbasqulu xanın yanına getmək istəyənləri cəzalandırmaq qərarına gəldi. Bu rəftarın ilk qurbanı feodallardan Məhəmməd bəy oldu. O, Gürcüstana gedərkən, Cəfərqulu xanın qardaşı Kalbalı xan tərəfindən həbs edilib öldürüldü.

II İrakli Əhməd xana məsləhət görür ki, Abbasqulu xanla Cəfərqulu xan arasındakı münasibətlərə toxunmasın. Naxçıvanda baş verən hadisələrlə işi olmasın. Əks təqdirdə, o digər xanlar arasında öz nüfuzunu itirə bilər. Əslində isə, II İrakli "uzaqgörənlik" edib, ilk növbədə öz torpaqlarını, sərhədlərini yenidən genişləndirmək məqsədini güdüdü.

O, Rusiya hakim dairələrinə məktub göndərir və yazırdı:

"Belə hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir.Sonra isə həmin torpaqların bir

hissəsini mənə güzəştə gedərsiniz".

II İrakli başqa bir məktubunda rus komandanlığından xahiş edir: "Gürcüstanı ləzgilərin təhlükəsindən qurtarsın, Gəncədə, İrəvanda onun hakimiyyətini təsdiq etsin və Naxçıvanı da ona tabe etdirsən".

II İraklinin Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmasına baxmayaraq, nə Abbasqulu xan, nə də Azərbaycanın digər xanları onun fikirlərini başa düşə bilmirdilər. Əksinə, onlar II İraklini, qüdrətli dövlət saydıqları Rusiyaya arxalanmış sədaqətli müttəfiq hesab edirdilər.

Abbasqulu xan yenidən Naxçıvan xanlığına sahib olmaq üçün II İraklinin köməyinə sadəlövhcəsinə inanırdı. Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiya qəyyumluğunu qəbul etdiyini bilən Abbasqulu xan Rusiya himayəsində olmağı arzulayırdı. Abbasqulu xan Rusiyanın Gürcüstandakı qoşunlarının başçısı S. Burnaşevə yazırdı: "Çar İrakli ilə yaxınlıq edərək, imperator həzrətlərinin hakimiyyəti altında olmağı arzulayır və başqa xanları da belə addım atmağa çağırıram".

Abbasqulu xan Rusiyanın qəyyumluğunu qəbul etmək arzusunu II İrakli general-poruçik Q.A. Potyomkinə xəbər verdi: "-Dəhşətli qaçqın vəziyyətində olan naxçıvanlı Abbasqulu xan bizdən xahiş edir ki, biz ona öz mülkiyyətinə qayıtmağa kömək edək və o, imperatriçəyə tabe olacağını bildirir".

II İrakli öz ordusunu hazır vəziyyətə gətirərək,

Abbasqulu xana kömək etmək istəsə də, ordunu Naxçıvana göndərmədi. Çünki, Georgiyevsk traktatına görə II İrakli sərhəd rəisilə məsləhətləşmədən heç bir tədbiri həyata keçirə bilməzdi. Naxçıvandakı vəziyyətlə tanış olan Potyomkin öz cavabında bildirdi ki, o mahiyyət etibarilə Abbasqulu xanın Naxçıvanda hakimiyyətə gəlməsinə etiraz etmir: "Mənim adımdan Kartli-Kaxeti həzrətlərinə (II İrakliyə) elan edin ki, mən bu hadisələrdə ona mane olmaq istəmirəm".

Çox böyük yürüş hazırlandı. Hətta, Qarabağ xanı da bu yürüşə 4000 döyüşçü ilə qatılmışdı. Erməni patriarxi İoni Qarabağ məlikləri ilə birlikdə Potyomkinə yazırdılar ki, Türkiyə nümayəndələri Kür çayı yanında azərbaycanlılardan ibarət ordu yaratmağa və rus ordusunun qarşısını kəsməyə cəhd edirlər. Türkiyə agentləri İbrahimxəlil xanla II İrakli arasındakı ittifaqı xeyli sarsıtmağa nail ola bilmişdilər. İbrahimxəlil xanın sonralar, Naxçıvana təkbaşına etdiyi yürüş bunu sübut etdi. Halbuki, razılığa əsasən bu yürüşdə II İrakli də iştirak etməli idi.

Türkiyə sultanının Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının işinə qarışması, Azərbaycana sahib olmağa çalışan Əhməd xanda narazılıq doğurmuşdu. Özünü bütün Azərbaycanlıların sahibi hesab edən Əlimurad xan Sultanın hansı əsaslarla fərmanlar göndərərək, Azərbaycanda çaxnaşma yaratdığını aydınlaşdırmaq üçün Türkiyəyə adam yolladı. Sultan demişdi: "Gürcüstanı tutmuş

rus ordusunun digər yerlərə yayılmasının qarşısını almaq üçün, dinbir qardaşlarımıza-Azərbaycan xalqına ehtiyatlı olmağı məsləhət görmüşük".

Rusiya dövlətinin köməyi ilə İran taxtına sahib olmağa çalışan Əlimurad xan Türkiyəyə bildirdi ki, çar İraklinin gözəl niyyətlərinə əmindir və Rusiya tərəfindən heç bir qorxu gözləmir.

Abbasqulu xan İrəvan xanı Hüseynəli xandan qoşunları ilə onun köməyinə gəlməyi xahiş etdi. Abbasqulu xanın Naxçıvana yaxınlaşdığını eşidən Cəfərqulu xan Naxçıvanı tərk edərək, Xoy xanlığına qaçmağa məcbur oldu.

Naxçıvan taxtının sahibsiz qalmasından, qarışıqlıqdan istifadə edərək, nüfuzlu Naxçıvan feodallarından biri olan Şükürəli xan 1785-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirdi. Şükürəli xan hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmədi. 2 il sonra Cəfərqulu xan tərəfindən devrildi. Cəfərqulu xan yenidən Naxçıvanda xanlığın hakimiyyətini ələ keçirdiyi zaman Abbasqulu xan Naxçıvan taxtını özünə qaytarmaq üçün dəfələrlə gah Qarabağlı İbrahimxəlil xan və II İrakliyə, gah da Rusiyanın Qafqazdakı hərbi dairələrinə müraciət etdi, ancaq əhəmiyyətsiz cəhd oldu. Qarabağlı İbrahim xanın xoylu Əhməd xanla arasındakı şərtə görə: "Təbrizi tutmaq və əldə edilmiş qəniməti bölmək, daha sonra Naxçıvanı ələ keçirmək və İbrahimxəlil xanı tabe etdirmək, Naxçıvanda 1783-cü ildə isfahanlı Əlimurad xan tərəfindən devrilmiş və İbrahimxəlil xana

arxalanan Abbasqulu xanı hakimiyyəyə gətirmək"-
qərara alınmışdı.

Qarabağlı İbrahimxəlil xanın qarşısında daha vacib məsələ dururdu. O, Gəncədə boş qalmış Xan taxtına öz yaxın adamını çıxarmaq istəyirdi. Tezliklə, İbrahimxəlil xanın vasitəçiliyi ilə Cavad xan Gəncə xanlığının hakimi təyin olundu. İbrahimxəlil xan bundan sonra öz qoşunları ilə birlikdə xoylu Əhməd xana birləşmək üçün hərəkət etdi. Xoya gedərkən, İbrahimxəlil xan Naxçıvanı tutmaq, Abbasqulu xanı taxta çıxarmaq və yürüşü davam etdirmək qərarına gəldi. Qonşu xanların hesabına İbrahimxəlil xanın güclənməsi Qafqazdakı rus komandanlığının planlarına mane oldu. Ona görə də İbrahimxəlil xanın Naxçıvan xanlığı ilə əlaqədar fikrini bilən polkovnik S. Burnaşev Xoy və Urmiya xanlığına yazdığı məktubda onlardan Naxçıvan xanlarının müdafiəsinə qalxmağı tələb edirdi. Bu məktubun yazılmasında əsas rol o oldu ki, Naxçıvan xanı kömək üçün rus komandanına müraciət etmişdi.

1786-cı ilin iyul ayının 20-də Burnaşev P.S.Potyomkinə yazdığı raportda xəbər verirdi ki, iyun ayının 12-də Naxçıvan xanlığında II İraklinin sarayına gəlmiş nümayəndə İbrahimxəlil xana qarşı kömək etməyi xahiş etmişdir.

Burnaşevin bütün cəhdələrinə baxmayaraq, qarabağlı İbrahimxəlil xan öz ordusunu Naxçıvan xanlığı üzərinə göndərirdi. Qarabağ qoşunları Naxçıvan torpağında

görünən kimi, "Cəfərqulu xan Arpa çayı sahilindəki qalada gizləndi..."

1787-ci il may ayının əvvəllərində İbrahimxəlil xanın qoşunu Naxçıvan qalasını ələ keçirərək, Abbasqulu xanı hakimiyyətə gətirdi.

Arxiv sənədlərində deyilir: "Naxçıvan xanlığının tutulması, Abbasqulu xanın hakimiyyətə gətirilməsi İbrahimxəlil xanın öz adı ilə deyil, Abbasqulu xanın II İraklidən kömək alması və qüvvətlənməsi ilə əlaqədardır".

Naxçıvanı tutduqdan sonra, Qarabağ qoşunları Abbasqulu xanın dəstəsi ilə birlikdə Cəfərqulu xanı təqib etməyə başladılar. Lakin, bu uğursuz tədbir oldu. Bu uğursuzluqdan sonra vaxt itirmədən Təbrizə doğru hərəkət etməyi qərara aldı. İbrahimxəlil xan Əhməd xanın müttəfiqliyinə inanıb səhv elədi. Belə ki, İbrahimxəlil xan yolda olarkən, Xoy qoşunları Təbrizi tutmuşdu. Əhməd xan İbrahimxəlil xana Təbrizdə əldə etdiyi qənimətdən... heç nə vermədi. Əhməd xan bildirdi ki, o Təbrizdə yalnız hakimiyyəti dəyişmişdir. Buna qohum kimi hüququ vardır. Lakin, Naxçıvan xanı Cəfərqulu xanı öz himayəsinə götürüb... heç kimin onun işlərinə qarışmağa ixtiyarı yoxdur. Çünki, Naxçıvana sahib olmaq üçün İsfahanın hakimi tərəfindən fərman Cəfərqulu xana verilmişdir.

Bu yürüşdə müvəffəqiyyətsizliklər bir-birinin ardınca İbrahimxəlil xanı təqib edirdi. Belə ki, Təbriz

işləriylə məşğul olduğu dövrdə Cəfərqulu xanın qardaşı Kalbalı xan Abbasqulu xanın hakimiyyətini devirərək 1787-ci ildə özünü xan elan etdi. Abbasqulu xan yenidən Naxçıvanı tərk etdi. Və bu o zaman baş verdi ki, II İrakli "...İbrahimxəlil xanın Naxçıvanı tutduğu xəbərini eşidib, knyaz İvan Baqratonu göndərmişdi ki, o nəyin bahasına olursa-olsun İbrahimxəlil xanın Naxçıvanda möhkəmlənməsinə yol verməsin". Lakin, Kalbalı xan artıq Naxçıvanı ələ keçirmişdi və gürcü qoşunlarını qalaya buraxmadı. 1787-ci il may ayının 20-də Baqraton, çar II İrakliyə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Kalbalı bəy... güclü müqavimət göstərmək üçün qaladan çıxmışdı. Lakin, mənim gəlişimlə əlaqədar, tələsik yenidən qalaya çəkildi". Həmin vaxtdan etibarən, cəsarətli dövlət xadimi Kalbalı xanın hakimiyyəti dövrü (1787-1820) başlayır.

Qardaşı oğlu Abbasqulu xanın iddiasından özünü qorumaq üçün Kalbalı xan, onu Naxçıvana dəvət etdi. Ürəyində kin bəsləsə də, ona böyük imtiyazlar verdi. Kalbalı xan hakimiyyətə gəldiyi vaxt Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqazda daxili və xarici vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Azərbaycan və Gürcüstanın İran və Osmanlı imperiyası tərəfindən təcavüzkarlığına məruz qalmaları təhlükəsi yaranmışdı. Cənubi Qafqaz xalqları öz daxili imkanları hesabına xarici təhlükəyə qarşı istiqlaliliyyətini müdafiə edə bilmədilər. Kalbalı xan hakimiyyətə gəldiyi gündən Naxçıvan xanlığı Rusiya dövləti ilə həm siyasi, həm iqtisadi münasibətlər

yaratmağa səy göstərmişdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Həmin dövrdə İran təcavüzü qarşısında qalan Azərbaycan xanlarına Rusiya dövləti özünü xilaskar kimi təqdim edirdi. Məhz buna görə də, Kalbalı xan sadəlöhvlüklə rus diplomatlarının fitnəkarlığına uymuşdu. O da bəzi Azərbaycan xanları kimi Georgiyevsk müqaviləsinin (1783) səmimiyyət naminə bağlanıldığına inanırdı. Kalbalı xanın hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı nisbətən canlandı.

Bəli...artıq Kalbalı xan hakimiyyəti ələ aldı. Kalbalı xanın dövrü yetişdi. Nə qədər qüdrətli Kəngərli olsa da, Kalbalı xan da Rusiya toruna ilişdi.

Kalbalı xan Naxçıvan xanlığının taxt-tac simvolu idi. O, bunu qorumaqla məşğul idi. Təbii ki, çoxlarından fərqli olaraq, o bunu kişicəsinə edirdi. Çox təəssüf ki, onu qarşıda ağır aqibətlər gözləyirdi. Hələ uğrunda müharibələr gedəcək Naxçıvan və İrəvan xanlığının istər İrakli, istər Çar Rusiyası, istərsə də İran tərəfindən işğal planı hissə-hissə həyata keçirilməkdə idi. Qarşıda, 1-ci Rus-İran müharibəsi, Gülistan müqaviləsi dayanırdı.

2-ci Rus-İran müharibəsi-nəticə Türkmənçay müqaviləsi. Və bu müqavilələrin davamı kimi Zəngəzur, İrəvan torpaqlarının çox acınacaqlı taleyi gəlir. Azərbaycan xanlıqları-parçalanmış Azərbaycanın son işğal zonası-Naxçıvan və İrəvan xanlığı...

Kalbalı xan Naxçıvanın möhkəmlənməsi üçün çox tədbirlər görürdü. Bu zaman onun Naxçıvandan kənardə

yaşayan əmisi oğlu Cəfərqulu xan hakimiyyətə qayıtmaq fikrindən dönməmişdi. O bu məqsədlə gah bu, gah da digər xana kömək üçün uğursuz müraciətlər etmişdi.

Ancaq buna baxmayaraq, "Qacar təhlükəsinə" qədər Naxçıvan xanlığında elə bir fəvqəladə hadisə baş verməmişdi. Qacar təhlükəsini isə gözləməyə dəyərdi...

Azərbaycanın bu bölgəsində də daxili çəkişmələr taxt-tac uğrunda olduğundan Kalbalı xan kimi müdrik sultan, artıq İran tərəfdən dəfələrlə amansızlıq, xəyanət gördüyündən də istər daxili, istərsə də xarici yürüشلərdən qurtarmaq üçün Rusiyaya xilaskar kimi baxır və sadəlöhvəsinə Rus imperiyasına sədaqət nümayiş etdirirdi.

Qarşıda onu hələ çox dəhşətlər gözləyirdi... Kalbalı xan var gücü ilə öz taxt-tacını saxlamaqla məşğul idi. Onu da o biri xanlar kimi təkə Naxçıvan xanlığı düşündürürdü. Bütöv Azərbaycanın sərhədləri onun da çəpərlərindən çox uzaqda idi. XVIII əsrin 80-ci illərinin sonlarında İranda Qacar sülaləsinin əsasını qoymuş Ağa Məhəmməd xanın şöhrəti artırdı. 90-cı illərin əvvəllərində o, bütöv İrani öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Hətta, 1791-ci ildə tacqoyma mərasimini başqa vaxta keçirsə də, özünü şah elan etdi. Ağa Məhəmməd xan eyni zamanda özünü Azərbaycanın da hakimi hesab edirdi. Çünki, Səfəvilər dövlətində qərarlaşdırılmış ənənəyə görə, şah həm də Azərbaycanın və Gürcüstanın ali hakimi olmalı idi.

Cənubi Azərbaycanda xanlıqların bəzilərini özünə

tabe edən Ağa Məhəmməd xan 1791-ci ildən başlayaraq öz qoşunlarını Şimali Azərbaycana yürüş üçün hazırlamağa başladı. Qəribədir ki, hətta bu xəbəri eşidən bəzi Azərbaycan xanları yenə də bir-birinə ədavətdən əl çəkmədilər. Belə ki, 1792-ci ildə qarabağlı İbrahimxəlil xan Naxçıvan xanlığına əl uzatmaq fikrində idi. O, Dağıstandakı qohumu Ömər xanı ittifaqa gətirərək Naxçıvan qalasına yürüş etdi. Müttəfiq qoşunlarının sayı 11 minə çatırdı. Lakin, qalanın mühasirəsi uzun çəkmədi. Tezliklə, Xoy və İrəvan xanlarının köməyi ilə Kalbalı xan döyüşdə qəti qələbə çaldı. Bu döyüşdə İbrahimxəlil xan 1000 nəfər, Ömər xan 700 nəfər, Kalbalı xan müttəfiqlərlə birlikdə cüzi qüvvə itirdi. Qarabağ qoşunlarının tərkibində Dağıstandan gəlmiş çoxlu muzzdlu döyüşçülər olduğuna görə, bu günə qədər Naxçıvan ətrafında gedən döyüş yeri "Ləzgiqıran" adlanır.

İbrahimxəlil xanın və Ömər xanın qoşunları Naxçıvanı tərk edən kimi Ağa Məhəmməd xanın qasidləri Azərbaycana daxil oldular. Ağa Məhəmməd xan elə güman edirdi ki, Azərbaycan xanları ilə asanlıqla dil tapacaq. Bu məqsədlə o, "Hər bir xanlığa öz nümayəndəsini göndərərək, ona tabe olmaq rəmzi kimi arvadını, uşağını, qardaşını girov tələb etdi". Girovların alınması feodalların itaətdə qalmasına zəmanət verirdi. Ağa Məhəmməd xana müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər gücü olmayan Kalbalı xan tabeçilik rəmzi kimi qəlbən

nifrət bəslədiyi Abbasqulu xanı girov kimi Ağa Məhəmməd xanın düşərgəsinə göndərdi. Bu addımla o, bir tərəfdən İran hakiminin tələbini ödəyir, digər tərəfdən isə xanlıq taxtını ələ keçirmək arzusunda olan Abbasqulu xanı Naxçıvandan uzaqlaşdırırdı. Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, Kalbalı xanın göndərdiyi Abbasqulu xan onun doğma qardaşı deyil. Kalbalı xan əmisi oğlu Abbasqulu xanı sevmir, özündən uzaqlaşdırır. Bunlara baxmayaraq, təbiətən qəddar olan Ağa Məhəmməd xan Naxçıvandan gələn girovu qəbul etdi, lakin Kalbalı xandan qisas almağı unutmadı.

Məlum olduğu kimi, Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqazda 1-ci yürüşü ərəfəsində bir çox yerli hakimlər kömək üçün Rusiyaya müraciət etmişdilər. Uzun götür-qoydan sonra nəhayət imperatriça II Yekaterina Cənubi Qafqaza Ordu göndərməyi qərara aldı. Bu hadisə Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycanı tərk etməsinə səbəb oldu.

Ağa Məhəmməd xan geri çəkilərkən, Şimali Azərbaycan xanlarının ona tabe olmaması və ya formal olaraq, sözdə sədaqətli qalacaqları ilə qətiyyən razılaşa bilmirdi. Belə hakimlərdən biri də Naxçıvan xanı Kalbalı xan idi ki, Ağa Məhəmməd xan onunla nə vaxtsa haqq-hesab çəkməyi unutmamışdı. Kalbalı xan sonralar, Ağa Məhəmməd xanın qəzəbinin qurbanı oldu. Ağa Məhəmməd xanın əmri ilə onun gözləri çıxarıldı və Naxçıvandan uzaqlaşdırıldı.

"Ağa Məhəmməd dağıdılmış Gürcüstandan geri qayıdarkən, Kalbalı xanı silah gücünə özünə tabe edə bilməyəcəyini başa düşdüyündən, başqa yol seçdi. Onu hörmətlə düşərgəsinə dəvət etdi. Kalbalı xan sadəlöhvlüklə bu təklifi qəbul etdi. Lakin, düşərgəyə gələn hörmətli Kalbalı xan düşərgədən kor edilib, Tehrana göndərildi, həbsxanaya salındı. Bu hadisədən sonra Naxçıvan xanlığı demək olar ki, müstəqilliyini itirdi".

Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, Kalbalı xanın gözləri Ağa Məhəmməd xanın birinci yürüşü dövründə 1795-ci ildə çıxarılmışdı. Akademik P.Q. Butkov bu məsələ ilə bağlı başqa cür yazır. "Statistik təsvirinin" müəllifi yazır: "Rus qoşunları buraya daxil olana qədər isə ölkəni ayrı-ayrı xanlar idarə etmişdilər ki, bunların da sırasında tarixdə öz təmkinliyi və yüksək bacarığı ilə tanınan Kalbalı xan xüsusi rol oynamışdır. İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacar Tiflisi odlara qalayıb, geri qayıdarkən Kalbalı xanın gürcü çarı İrakli ilə dostluğunu bildikdə xanlığı silah gücünə məhv edə bilməyəcəyini yəqin edib, hiylə işlədərək onu qonaqlıq adı altında öz yanına çağırıb gözlərini çıxartdı. Tehrana göndərdi".

Naxçıvan xanlığında əmələ gələn siyasi vəziyyətdən istifadə edən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Mığrı və Qapanı ondan ayıraraq özünə birləşdirməklə, Naxçıvan ərazisini xeyli məhdudlaşdırdı. Onun siyasi nüfuzunu azaltdı. Xanlıq zəifləyərək 3 dairəyə- Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz əyalətlərinə parçalandı. Bunların idarəsi də

Kalbalı xanın əmisi oğlu Abbasqulu xana həvalə edilmişdi.

Rus ordusunun qəflətən geri çəkilməsi ilə əlaqədar 1797-ci ilin yazında qəddarlıq və amansızlıqla hücum edən Ağa Məhəmməd xan camaatı qırırdı. Onun məqsədi, şuşalı İbrahimxəlil xanı darmadağın etdikdən sonra, yenidən Gürcüstana getmək idi.

Vaxtilə Şah Abbas şamaxılılara, şəkililərə, naxçıvanlılara, talışlara, gürcülərə və başqalarına divan tutaraq, Mazandaran və Astrabada köçürdüyü kimi, o da, əhalini doğma yurdlarından ayırıb sürgün etmək istəyirdi. Naxçıvana göndərilmiş sərdara göstəriş vermişdi ki, Naxçıvan əhalisini zorla İrana köçürsün, kəndləri viran etsin. Naxçıvan xanı (Kalbalı xan) qərara aldı ki, özü şəxsən Ağa Məhəmməd xandan xahiş etsin ki, əhaliyə divan tutmasın. Lakin, birinci özü Ağa Məhəmməd xanın qəzəbinə düşər oldu". 1796-cı ildə Kalbalı xan, rus ordusu Azərbaycanda olanda ali baş komandan V. Zubovla yazışmış, İranın təcavüzündən qorunmaq üçün Rusiyadan kömək istəmişdi. Sadəlövh Kalbalı xan Rusiya dövlətinin təbəəçiliyini qəbul etməyə hazır idi. Kalbalı xana Rusiya dövləti məlum məqsədlərinə başqa don geyindirirdilər. Dostluq vəd edən rus ordusu onlara azadlıq gətirəcəyinə söz verdi. İran təhlükəsindən qorunmaq, Rusiya dövlətinin himayəsində xanların öz statusunu saxlamaq, hər cür köməyə arxayın olmaq-bütün bunlar xanları şirnikləşdirirdi. Onlar öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirəcəklərinə

inanırdılar. Belə xanlardan biri də Naxçıvan xanlığı idi. Kalbalı xanın Rusiyanın səmimiyyətinə inanması ona baha başa gəldi. Elə 1796-cı ildə Rusiya hakim orqanları ilə əlaqə saxlaması, Ağa Məhəmməd xan kimi zülmkarın qəzəbinə səbəb oldu. Kalbalı xan Tehran həbsxanasında çox qalmadı. Ağa Məhəmmədin ölümündən (1797) sonra, İran taxtında onu əvəz edən Fətəli şah Kalbalı xana "Azadlıq" bağışlasa da, ona Naxçıvan yaxınlığında-İrəvanda yaşamağa icazə verdi. Naxçıvan xanlığını artıq Abbasqulu xan idarə edirdi.

Gözlərini itirsə də, ruhdan düşməyən Kalbalı xan siyasətdən kənardə qalmadı. İrəvanlı Məhəmməd xanın qətiyyətsiz və həm də, çox cavan olmasından istifadə edən Kalbalı xan çox tezliklə, onun etimadını qazandı və xanlığın etibarlı adamına çevrildi. Kalbalı xan naxçıvanlılar arasında böyük hörmətə malik idi. Ona görə, Kalbalı xanın İrəvanda olması xəbərini eşidən saray əyanlarının əksəriyyəti öz ailəsi ilə birlikdə ora köçdülər. Abbasqulu xan bu axının qarşısını ala bilmirdi. Nəticədə, özü də hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. İran himayəsindən məhrum olan Abbasqulu xan da İrəvana getməyi qərara aldı. Kalbalı xan onu qəbul edərək, Naxçıvandan gələn digər feodallarla da danışıqlar apardı. Naxçıvanlıların və Abbasqulu xanın İrəvana gəlmələri, Kalbalı xanın siyasi aləmdə mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

1802-ci ildə P.D Sisyanov Cənubi Qafqazdakı rus qoşunlarına baş komandan təyin edildi.

Bundan sonra, Fətəli şah Azərbaycana göndərdiyi sərkərdə Pirqulu xanı geri çağırdı. Yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədilə, Fətəli şah Kalbalı xanı Naxçıvanın hakimi kimi tanıdı. Və hər il İran xəzinəsinə müəyyən məbləğdə xərac vermək şərti ilə Naxçıvana xan kimi getməsinə razılıq verdi.

Düzdür, nə bu tədbirlə, ya da ki, başqa işləriylə Fətəli şah nə yerli əhalinin, nə də Kalbalı xanın hörmətini qazana bilmədi. P. Zubov yazırdı: "-Hakimiyyət başında olan Qacar sülaləsinə nifrət bəsləyən Naxçıvan xanı nəinki xərac verməkdən imtina etdi, hətta Fətəli şahı İran hakimi kimi tanımadı". Kalbalı xanın Naxçıvana qayıtması ilə Sisyanovun Tiflisə gəlməsi eyni vaxta, 1803-cü ilin fevral ayına təsadüf edir. Sisyanov Kalbalı xanın Naxçıvan və İrəvanda böyük hörməti olduğunu bilirdi. Sisyanov bundan istifadə etmək fikri ilə uzun müddət erməni katalikosu Danilin Tehrandə saxlandığını bilərək, Cənubi Qafqaz ermənilərinin hörmətini qazanmaq üçün, Kalbalı xan vasitəsilə Danili İrəvana qaytarmaq fikrinə düşdü.

1803-cü il fevralın 6-da Sisyanov Kalbalı xana yazırdı:

"Ali məqamınızdan xahiş edirəm ki, sizdən asılı olan bütün imkanlardan istifadə edərək, Ümumrusiya əlahəzrət imperatoru və ali sultanın razılığına əsasən, Ararat patriarxı Danil Katalikosun öz vəzifəsinə qaytarılmasına köməklik göstərəsiniz. Mənə gəlib çatan

xəbərə görə, inanıram ki, sizin katalikos Danilin geri qaytarılması üçün imkanlarınız var".

Kalbalı xanın cavab məktubu yoxdur. Kalbalı xanın Arxiyepiskop Ohanesə yazdığı məktubdan nəticə çıxarmaq olar.

O, yazırdı: "Mən iranlılardan o qədər incimişəm ki, onlar Allah olsalar belə, mən onlara boyun əymərəm. Əgər mən dəqiq bilsəm ki, ruslar Gürcüstanı tərk etməyəcəklər, necə ki, qraf Zubov qayıtdı və bunun nəticəsində bizim evlər dağıldı. O zaman mən ruslara xidmət edərdəm. Mənim haqqımda Sisyanova pis cəhətdən məlumat verilmişdi. Əgər mənə yazıldığı kimi, ruslar Gürcüstanda möhkəmlənsələr, mən də dövlətimizin xidmətində olaram. Mən ayın 28-də İrana şahın yanına gedəcəm və bu səfərdə əsas məqsədim patriarx Danili Naxçıvana gətirməkdir, siz buna əmin ola bilərsiniz". (Qeyd: Kalbalı xan Rusiya dövlətinə pis münasibət bəsləmirdi. Sadəlöhvlüklə bu dövlətin köməyinə bel bağlayırdı.)

Çox güman ki, Kalbalı xan İrana getmiş və katalikos Danilin geri qaytarılmasına nail olmuşdur. Lakin, İrəvanlı Məhəmməd xan Danili İrəvana buraxmamışdı. Bu zaman xanın özü tərəfindən təyin edilən David adlı erməni katalikosu buranı idarə edirdi. İrəvan xanı Məhəmməd xanın bu hərəkəti Sisyanovu çox narazı saldı. Məhz buna görə, Sisyanov 1804-cü il mayın 5-də Kalbalı xana məktub göndərərək, Məhəmməd xanın

ünvanına hədələyici sözlər yazıb, bunu ona çatdırmağı Kalbalı xandan tələb etdi.

Tələblər bunlar idi:

1. Hər şeydən əvvəl Davidlə aparılan danışıqlar kəsilməli, patriarx Danil öz yerinə bərpa olunmalıdır.

2. Qala (İrəvan) rus qoşunları tərəfindən tutulandan sonra xana qalada, yaxud qaladan kənardə yaşamağa sərbəstlik veriləcəkdir.

3. Xan rus imperatorunu özünə başçı kimi qəbul etməli, sədaqətli olacağına and içməlidir.

4. Xan Rusiyaya 80 min manat həcmində xərac verməli, 1-ci yarısı novruzdan 1 gün keçdikdən sonra, 2-ci yarısı iyul ayından sonra ödənilməlidir. Bunun müqabilində xan öz əvvəlki hüququnda qalacaq. İmperator xanlıq hüququ barədə şəhadətnamə verəcək, onun təhlükəsizliyinin təmin edəcək. Eyni zamanda, Xan ailəsinin İrandan gətirilməsi üçün bütün tədbirlər görülməkdir.

Sisyanov Kalbalı xandan istifadə edərək, Məhəmməd xana təsir göstərməyə çalışırdı. İrəvan xanlığını ələ keçirmək məqsədini güdürək, Eçməidzinə daha etibarlı Danili katalikos qoymaq istəyirdi. Bununla da, rus komandanlığı Cənubi Qafqazda xristianların, xüsusilə də, hələ o vaxt, dünyanın hər yerinə yayılmış ermənilərin hüsn-rəğbətini qazanmağa can atırdı. Lakin, o zaman bu fikri o, həyata keçirə bilmədi.

Rus komandanlığı hərbi-strateji cəhətdən əlverişli

olan İrəvan xanlığını fəth etmək üçün tədbirlər hazırladığı zaman, ingilis-fransız diplomatiyası tərəfindən qızışdırılan şah hakimiyyəti 1804-cü ilin may ayında Rus komandanlığından tələb etdi ki, qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarsın. Bu o vaxtlar idi ki, Sisyanov Naxçıvanda Kalbalı xanla danışıqlar aparırdı. Rusiya İranın notasını rədd etdiyinə görə, 1804-cü il iyunun 10-da İranla Rusiya arasında diplomatik münasibətlər kəsildi və beləliklə də, bu iki dövlət arasında, tarixdə məşhur olan birinci Rusiya-İran müharibəsi başlandı.

XIX əsrin əvvəllərindən Qafqazı ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoyan Çar Rusiyası 1803-cü ildə Car-Balakən camaatını qəddarlıqla özünə tabe etdikdən sonra, 1804-cü ilin yanvarında daha qəddarlıqla Gəncə xanlığını da işğal etdi.

Rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisindəki təcavüzdən təşvişə düşən İran hökuməti, çar qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çağırılmasını tələb etdi. Alınan rədd cavabı İran-Rusiya arasında müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu. Müharibənin ilk günlərindən qalibiyyətlə irəliləyən rus qoşunlarının müvəffəqiyyətinə, Car-Balakəndə, Gəncə xanlığında qəddarlıqlarına Azərbaycanın xanları biganə qala bilməzdilər. Gəncə xanlığının aqibətindən qorxuya düşən Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanları rus qoşunlarından ehtiyat edərək, "müqavilə" əsasında Çar Rusiyasının himayəsini qəbul etməyə məcbur oldular.

Hələ İranla müharibə başlamazdan əvvəl, yerli vəziyyətlə tanış olan rus ordusunun Qafqaz qoşunlarının ali baş komandanı knyaz P.D.Sisyanov yazmışdı: "Azərbaycan xanlarının böyük bir hissəsi açıqdan-açığa İran şahının özbaşınalığına görə ona nifrət edir".

Fətəli şah Azərbaycan xanlığını özünə tabe etmək fikrinə düşmüşdü. Şah Cənubi Azərbaycanda çox asanlıqla qələbə çalacağına ümid edirdi. Lakin, o yanılırdı. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, Cənubi Azərbaycanın bir çox xanları ümumi düşməne qarşı birgə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. Vəziyyətin belə şəkil alacağından xəbər tutan Sisyanov dərhal, rus komandanlığının qərargahına xəbər - məlumat verdi: "Təbriz xanı Əhməd xan və bundan əlavə Azərbaycanın və İranın daha 10 xanı Baba şahdan üz çevirmişdir. Yaranmış vəziyyət onu xeyli narahat etmişdir. Əgər şah Azərbaycana gəlsə... Azərbaycan xanları sözləşiblər ki, müqavimət göstərib, onu məğlub etsinlər və İran qoşunlarının Aflantu (Qaflanku) dağı istiqamətindəki hərəkətinin qarşısını alsınlar".

İran əleyhinə açıq siyasət yeridən Cənubi Azərbaycan xanlarının biri, Xoy xanlığının hakimi Cəfərqulu xan idi.

Cəfərqulu xan Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının ali baş komandanı ilə məktublaşır. Şah Cəfərqulu xanı cəzalandırmaq üçün imkan axtarırdı. Cəfərqulu xan Xoydan gedən zaman şah ordusu Xoydan Cəfərqulu

xanın oğlunu, arvadını, qardaşını girov kimi özlərilə apardılar. Bu hadisədən sonra Cəfərqulu xan şaha tabe olmaqdan tamamilə imtina etdi. İrəvana gedib, Məhəmməd xanın yanında sığınacaq tapdı.

Tarixi ədəbiyyatda belə bir məlumat var ki, guya vəziyyəti bilən Kalbalı xan Cəfərqulu xana məktub yazır ki, İrana Fətəli şahın yanına gedib onun əyalını geri qaytaracaq. Xoy xanlığının qaytarılmasını xahiş edəcək. Yalnız bir şərtlə ki... ruslardan əl çəksin. Cəfərqulu xan Rusiyaya meyl etdiyindən bu işə razılıq verməmişdi.

Çox güman ki, Kalbalı xanın bu fikri İran şahına çatdırılmışdı. Təsadüfi deyil ki, 1804-cü ildə Fətəli şah 15.000 nəfərlik ordu ilə İrəvan qalasını alıb, Məhəmməd xanı əsir edərək, Tehrana göndərdikdən sonra İrəvan xanlığının idarəsini Kalbalı xana tapşırırdı.

Kalbalı xanın İran şahı tərəfindən dəstəklənməsi Qafqazdakı rus komandanlığına çatdırılmışdı. Kalbalı xana onsuz da inanmayan knyaz Sisyanov, bu hadisədən sonra Naxçıvan xanına etibarını tamamilə itirdi. İran dövləti ilə yaxınlığına görə, Sisyanov Kalbalı xanı özünün ən qəddar düşməni hesab edirdi. Abbasqulu xan bu vəziyyətdən istifadə etdi. O, Naxçıvandan uzaqlaşdırıldıqdan sonra Sisyanovun yanında sığınacaq tapmışdı. Sisyanova arxalanaraq, Təbrizdən, Ordubaddan, Naxçıvandan gələn tacirləri soyub-talayırdı. Lakin o, Naxçıvan taxtını unutmurdu.

Kalbalı xan Lütəli Sultana əmr edir:

"Silah gərək anbarlarda deyil, əllərdə olsun! Hər bir süvari qeydiyyatdan keçirilsin. Süvarilər dağınıq halda deyil, cəm şəkildə xidmətə göndərilsin! Komandirləri Nəzərəli xan olsun!"

Qeyd edək ki, Kalbalı xan özündən qüvvətli olan düşmənlərini bir-birinə qarşı qoymaq, bəzi hallarda müxtəlif tarixi şəraitlə əlaqədar öz mənafeyi naminə onların birisindən digərinə qarşı istifadə etmək siyasəti baxımından da mahir diplomat idi.

1805-ci ildə Sisyanov İrəvan qalasını tərk etməyə məcbur olduqdan sonra, Fətəli şah bütün Azərbaycanın idarəsini oğlu Abbas Mirzəyə tapşırmışdı. Abbas Mirzə isə, öz növbəsində Kalbalı xanın yüksək qabiliyyətinə bələd idi, ona görə onu yenidən Naxçıvana hakim təyin etdi. Lakin bu hadisədən iki il keçməmiş Abbas Mirzə Kalbalı xanı hansısa səbəblərə görə (çox ehtimal ki, Kalbalı xan nominal hökmdarlığa yenidən nail olduqdan sonra tam müstəqillik qazansın deyə gizli surətdə Rusiya ilə əlaqədar olduğuna görə Abbas Mirzənin etimadını itirmişdi) ondan narazı qalmış, onu Tehrana çağıraraq həbs etdirmişdi. Kalbalı xanın həbsi onun nə siyasi fəaliyyətinə, nə də Naxçıvan xanlığının nominal müstəqilliyinə son qoymamışdı. Kalbalı xanın 5 illik həbsi dövründə xanlıq onun qohumları tərəfindən yarım-müstəqil formada fəaliyyət göstərmişdir. Bu müddətdə Kalbalı xanın öz şəxsi taleyinə gəldikdə isə, o, yenidən Abbas Mirzənin nüfuzunu qazanıb 3 dəfə Naxçıvana hakim

təyin edilmişdir. Rus hakim dairələrində deyilən kimi, Abbasqulu xan Baba xana münasibətini göstərərək, rusların qılığına girmək istəyirdi. O, məktublarının birində yazırdı: "Cəfərqulu xanla müqayisədə mənim Baba xanla münasibətim daha pisdir". Başqa bir məktubunda: "Yazdığınıza görə, Naxçıvanda ərzaq və yem tapmaq çətinidir. Lakin, Əlahəzrətin nəzərinə çatdırıram ki, Rusiya ordusunu lazım olan ləvazimatlarla yanaşı 10 il müddətində hər cür ərzaqla təchiz edə bilərəm. Xahiş edirəm ki, Naxçıvan xanlığına sahib olmaq üçün, lütfən mənə fərman verəsiniz".

Sisyanov bilirdi ki, Abbasqulu xan yalnız Naxçıvanda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün lazım idi. Abbasqulu xan üçün fərqi yox idi ki, onu hakimiyyətə ruslar ya ki, İran komandanlağı gətirsin. Abbasqulu xan Sisyanovla yazışdığı zaman, eyni zamanda Təbriz xanlığını işğal edib, Təbrizi özünə iqamətgah seçən İran tacının Vəliəhdi Abbas Mirzə ilə də məktublaşdı.

Sisyanov Naxçıvan üzərində müvəffəqiyyətli yürüş üçün hazırlıq aparırdı. Knyaz Sisyanov Abbasqulu xanın adamlarına məktub hazırlayaraq, Naxçıvana göndərdi.

"İran rəislərinin etibarsız olduqlarına, hətta eyni dindən olmanıza baxmayaraq, sizə əzab-əziyyət verdiyini xatırlatmağa ehtiyac yoxdur. Baba xanın xəyanətini, İrəvanlı Məhəmməd xanın başına gətirdiyi əhvalatdan gördünüz. O, məni satıb iranlılara üz çevirdi. Nəticədə, əli xanlıqdan da çıxdı. Həbs edildi, qarət olundu. Bax,

budur iranlılarla şərikli siyasətinin nəticəsi".

Daha sonra Sisyanovun məktubunda deyilir:

"Rusiya qanunu və müqəddəs Rusiya dövlətinin sərbəstliyi ondan ibarətdir ki, hər bir hökumətin sərbəst həyatı saxlanılsın, qorunsun və müdafiə edilsin. Məsləhətim sizə budur: "Abbasqulu xana birləşin, onunla birlikdə mənim vasitəmlə özünü insanpərvər dövlətin simasında himayədar tapın. Kalbalı xana etibar yoxdu. O, sizin çörəyinizi əlinizdən alır, doğma torpaqlardan sizi köçürür. Mən müqəddəslərə and içirəm ki, sizin həyatınızın təhlükəsizliyini qoruyacaq, eviniz, əmlakınız özünüzdə qalacaq. Heç kim sizin dininizə, adətinizə toxunmayacaq".

İran-Rusiya döyüşləri vaxtı Fətəli şah tərəfindən orduya 50 min adam səfərbər edilmiş və onların arasında kəngərlilər də olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, o zaman Kalbalı bəy, kəngərlinin digər oğlu Nəzərəli bəy də şahzadə Abbas Mirzənin məiyyətində hərbi xidmətdə olmuşdur. Bütün Kəngərli komandirlərinə, sultanlarına, kəndxudalarına, ağsaqqallarına ünvanlanmış şah fərmanında Kəngərli tayfasına ehtiram göstərilməsi və tayfa başçısı-Naxçıvan əyalətinin hakimi Kalbalı xan Kəngərliyə hörmət edilməsi xüsusunda ciddi əmr olunmuşdu. Amma, bu sənəddə Kəngərli tayfasına bir qədər tənqidi yanaşılmış və yazılmışdır ki: "Bu tayfa İrandan daha çox öz ölkəsinə bağlıdır". Sənədin sonunda Fətəli şahın möhürü vardır. Həmçinin, orada səhihdir

(düzgündür-M.Ə), "müqərrər şod" yəni, qərara alındı dərəkənarı var. Bu vacib sənədin əlahəzrət şahın mütaliəsindən keçdiyi bilinir.

Sisyanov Naxçıvan bölgəsindən uzaqlaşdıqdan sonra, Kalbalı xan birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı bir-birinin ardınca qələbə qazanan Rusiya dövlətinə üz çevirməyi daha üstün tutdu və xanlığın əmin-amanlığını qorumaq məqsədilə, Cənubi Qafqazda olan rus ordusunun komandalığı ilə yazışmağa başladı.

Çar Rusiyasının sədaqətli oğlu Pavel Dmitriyeviç Sisyanovun Azərbaycan fəthini igidliyi ilə nümunə olacaq və intiqam hissiylə alışıb yanan, Bakı xanı Hüseynqulu xan heç Sisyanovun özünün belə gözləmədiyi andı yarımçıq qoydu. Təbii ki, bununla Azərbaycanı işğal edən Rusiya imperiyasının şahmat taxtasında MAT vəziyyəti yaranmadı. Sadəcə olaraq, fiqurlardan ən fəali aradan götürülmüşdü. Yenidən bu taxtada şah, vəzir, top ola biləcək ardıcıllar var idi. Kiçik bir fasilədən sonra yenə hər şey davam etdi. Çünki, imperiya öz dişlərini Azərbaycana çox əsaslı şəkildə yeritmişdi. Min Sisyanov qurban versə də, oyuna başlamışdı. Rusiya onu axıra çatdırmalı idi.

Azərbaycan... Azərbaycan isə daxili çəkişmələrdən daha da artıq parçalanmış xanlıqlarını bir-bir Rusiyaya peşkəş vermişdi və verirdi. Bütöv bir məmləkət olmadığından hər bir xanlıq "öz çəpərim", "öz xanlığım"-dediyindən batan, gözü çıxardılan qardaşına əl uzadıb kömək

edən yox idi. Məslək, əqidə birliyi, Vətən hissi - böyüklük yox idi. Rusiya bir tərəfdən Azərbaycana Gəncə dağı çəkirdi, alınmaz Qarabağın hökmdarı İbrahim xanı aldadıb özünə nökr edirdi. Azərbaycanın şimal qapısı Dərbəndi tuturdu, döyünən ürəyi Bakı xanlığını fəth edirdi... O biri tərəfdən İran sərbazları Naxçıvan və İrəvan torpaqlarında meydan sulayırdı. Bədbəxt və yazıq millət xilasına birləşib özünü təsdiq etmək, hər iki tərəfə ciddi müqavimət göstərüb bütöv Azərbaycan olmağı bacarmadığından ondan hiyləgərcəsinə, qəddarcasına istifadə edən, əzən, məqsədli şəkildə məhv edən bu və ya digər tərəfin mərhəmət və sığınacağına can atırdı. Bunu xilas olmaq kimi dəyərləndirdi. Azərbaycan hissə-hissə işğal olmaqda idi. Və bu meydanda kim-kimi sualı daha önəmli idi. Acınacaqlısı isə odur ki, tərəflər içində Azərbaycan yox idi. Azərbaycan torpağında Rusiya-İran qarşıdurması gedirdi. Qənimət isə Azərbaycan idi.

Təbii ki, Azərbaycan xanlıqlarının taleyi Sisyanovun ölümü ilə sona yetmədi. Yəni, Çar Rusiyasının dəliqanlı və fanat sərkərdəsi-türklərə, müsəlmanlara qarşı xüsusi nifrəti ilə seçilən xaçpərəstin ölümü Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalına son qoya bilməzdi.

"GECİKMİŞ İŞĞAL"

Azərbaycan xanlıqları, təbii ki, biz bu işğal xəttini xronoloji ardıcılıqla göstəririk-əvvəlcə Car-Balakən, sonra Gəncə xanlığı, daha sonra Qarabağ, Şəki və Şirvan, ardınca Dərbənd, Bakı və Quba xanlıqları əvvəlcə fəth olunur-işğal edilir, daha sonra xanlıq ləğv olunur-müstəmləkəyə çevrilirdi. Naxçıvan, o cümlədən İrəvan xanlıqlarının işğalı uğrunda yenidən mübarizə başlandı. Bu torpaqlar, bu ərazilər çox böyük və önəmli qənimət olardı. Böyük qənimət uğrunda iki yırtıcı qüvvə və tərəf-Rusiya və İran arasında xeyli çəkişmələr, döyüşlər getmişdi və gedirdi.

Sisyanov Bakıda öldürüldükdən sonra, Rusiya ordusunun qərargahında general-mayor Portnyakin, general-mayor Nebelsin, general-leytenant Rozen və başqaları, Kalbalı xanın Rusiya dövlətinə meyl etdiyini başa düşürdülər. Fətəli şahın oğlu şahzadə Abbas Mirzənin İran-Rusiya müharibəsinin başlanmasından sonra, Azərbaycanda törətdikləri dağıntı və İran sərbazlarının Azərbaycanda qarətləri Kalbalı xanda Rusiyaya olan meyli daha da gücləndirirdi.

1806-cı il oktyabrın 10-da general-leytenant Baron Rozen general Qudoviçə göndərdiyi raportda xəbər verirdi ki, "Dərbənd və Qubada olduğu kimi naxçıvanlı Kalbalı xan da öz xalqı ilə birlikdə rus ordusunun

İrəvana gəlişini gözləyir ki, Əlahəzrət imperatorun himayəsini qəbul etsin".

Tezliklə, Naxçıvanlı Kalbalı xan sözdən işə keçdi. Sərkərdə Əhməd xanın komandanlığı altında İran ordusunun İrəvan qalası istiqamətində hərəkət etdiyindən xəbər tutan kimi-"Naxçıvanlı Kalbalı xan özünün atlı və piyadaları ilə onlara qarşı çıxdı".

Kalbalı xanın belə hərəkəti, Fətəli şahı qəzəbləndirdi və onun tezliklə, Tehrana gəlməsini əmr etdi. Kalbalı xan Baba şahın əmrinə tabe olmadı. Şah Kalbalı xana 2-ci dəfə "dəvətnamə" göndərdi. Kalbalı xan Tehrana getməkdən yenə imtina etdi. Kalbalı xan şahın 3-cü tələbini də yerinə yetirmədi. Belə olduqda, şah onu zorla aparmaq üçün 1000 nəfərdən ibarət ordu göndərdi. Gürcüstanda - Qafqaz sərhəddində olan rus ordusunun ali baş komandanı qraf Qudoviçə general-mayor Portnyakin 1806-cı il 14 noyabr tarixli məktubunda yazır: "Naxçıvanın sahibi Kalbalı xanın Tehrana getməsi barədə Baba xanın təklifini qəbul etməmiş və bununla da Baba xanı özündən narazı saldığı üçün şah zorla onu ələ keçirmək istəyir".

İran ordusunun Naxçıvana yaxınlaşdığını bilən Kalbalı xan, Qala qapısının bağlanmasını əmr etdi və düşməni Naxçıvana buraxmadı. Kalbalı xanın bu hərəkəti Rusiya-İran müharibəsinin ən qızgın dövrü olduğu üçün, Fətəli şahı daha da qəzəbləndirdi. Çünki, Azərbaycan ərazisində rus ordusu ilə döyüşdüüyü zaman İran şahı

istəmirdi ki, arxada ona tabe olmayan vassalı qalsın. Lakin, İran şahı sərbazlara ciddi müqavimət göstərən Kalbalı xana zor gələ bilmədi.

Rusiya-Türkiyə müharibəsi (1806-cı ilin sonu) başlandı. Rus komandanlığı ordunun bir hissəsini Türk cəbhəsinə göndərmişdi. Bundan istifadə edən, Fətəli şah Naxçıvan xanlığını ələ keçirmək planını fəallaşdırdı. Şah Naxçıvanın işğalını şahzadə Abbas Mirzəyə tapşırırdı. Sərbazların cəhdinə baxmayaraq, Naxçıvanı almaq cəhdi baş tutmadı. Abbas Mirzə hiylə işlətmək qərarına gəldi. O, Kalbalı xanın qohumu İrəvanlı Hüseynqulu xana bildirdi ki, qonaq adı ilə Kalbalı xanı İrəvana çağırırsın və burada həbs edib Tehrana göndərsin. Bu hadisənin şahidi yazmışdır:

"Şahzadənin tapşırığı ilə və Hüseynqulu xanın hiyləsi nəticəsində Kalbalı xan İrəvanda tutuldu".

Kalbalı xan əsir edilsə də, şahzadə Abbas Mirzə Naxçıvan üzərinə qoşun göndərməyə ürək etmədi. O, yaxşı bilirdi ki, naxçıvanlılar onu qalaya buraxmayacaqlar. Abbas Mirzə əmin idi ki, naxçıvanlıların Hüseynqulu xanın xəyanətindən xəbərləri yoxdur. Yenə Abbas Mirzə məsləhət bildi ki, Hüseynqulu xan Naxçıvana getsin.

Belə də oldu. Hüseynqulu xan 300 atlı, 200 piyada ilə Naxçıvana getdi. Onun satqınlığından xəbərsiz olan naxçıvanlılar qalanın qapılarını onun üzünə açdılar. Və Naxçıvan İran sərbazlarına verildi.

Beləliklə, Naxçıvan taxtına bu vaxta qədər Rusiyadan kömək almağa cəhd edən Abasqulu xan sahib oldu. Arxiv sənədlərində deyilir: "Rusiyaya sədaqətli olmaqda" təqsirləndirilən Kalbalı xanı İran komandanlığı həbs edərək, ailəsi ilə birlikdə İrana göndərirdi. Bu hadisədən bir az əvvəl Kalbalı xanın oğlanlarından biri Şıxəli bəy, öz adamları ilə birlikdə hələ 1805-ci ildə Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil olmuş qonşu Qarabağ xanlığına gedə bilmiş, İran təqibindən birdəfəlik yaxa qurtarmaq məqsədilə Rusiya hakimiyyət orqanlarına müraciətlə "Ümumdünya imperiyasının təbəəliyinə" qəbul olunmasını xahiş etmişdi.

Qarabağda olan rus ordusunun komandanı, polkovnik Aseyev "Əlahəzrət imperatora əbədi sadıq olacağına" and içdiyi üçün naxçıvanlı Şıxəli bəyi çox hörmətlə qəbul etdi. Hətta, Qarabağ xanı Mehdiqulu xana tapşırırdı ki, Şıxəli bəyə yaşamaq üçün kənd ayırsın, ona kömək etsin".

1808-ci il oktyabr ayının 28-də general-mayor Nebolsonun komandanlığı altında olan rus ordusu Qarabağdan Naxçıvan qalasına doğru hərəkətə başladı. Eyni zamanda general-feldmarşal qraf Qudoviçin komandanlığı ilə rus ordusu İrəvan qalasına doğru hərəkət etdi. Naxçıvanlı Şıxəli bəy öz atlarıyla general-mayor Nebolsinin dəstəsinə bələdçilik edirdi. Bunlardan başqa bu yürüşdə könüllülərdən ibarət erməni və gürcü dəstələri də iştirak edirdilər.

Naxçıvan uğrunda ilk döyüş Qarababada oldu. Burada İran şahzadəsi Abbas Mirzənin 300 piyadası, 1000 süvarisi, 12 adi topu və 60 ədəd qədim topu var idi (general-mayor Nebolsonun dəstəsi İran ordusu qüvvələrindən sayca 4 dəfə az idi).

Əlverişli mövqedə yerləşən İran qoşunları 1-ci olaraq rus qoşunlarına hücum etdi. Qanlı və gərgin döyüşdən sonra, İran qoşunları mövqelərindən geri çəkildi. Nebolson öz təcrübəli polkovnikləri və naxçıvanlı Şıxəli bəyin ordusu ilə irəlilədi. İran tərəfdən çoxlu əsir aldılar. İran sərbazları Naxçıvana qaçdılar. General-mayor Nebolson Naxçıvana doğru üz tutdu. Abbas Mirzə birinci məğlubiyyətindən qorxmışdı. Ona görə də, O Naxçıvan qalasını tərk edib, Arazı keçərək Xoya çəkildi. Naxçıvan əhalisi başda Şıxəli bəyi görərək, rus ordusuna müqavimət göstərmədi.

Qraf Qudoviç mərkəzə göndərdiyi məktubda yazırdı:

"Naxçıvan qalası müqavimətsiz olaraq, Ümumrusiya ordusu tərəfindən tutuldu. General-mayor Nebolson ali baş komandan qraf Qudoviçin adından Naxçıvan ağsaqqallarına, ruhanilərinə müraciət etdi: "Hörmətli ağsaqqallar, ali ruhanilər, bütün Naxçıvan xalqı! Siz böyük şöhrətə malik ordunun Naxçıvan vilayətinə gəldiyini bilirsiniz. Mən sizdən tələb edirəm ki, həmişəlik olaraq, Rus imperiyasıyla və mənim ordumun düşmənləri ilə hər cür əlaqəni kəsib sakit yaşayasınız. Əlahəzrət impera-

torun ordusu həmişəlik olaraq Naxçıvan vilayətində qalacaqdır. Əgər siz qayda-qanunu sədaqətlə yerinə yetirərsəniz, o halda mən imperator həzrətlərindən hər cürə güzəşt etməyi xahiş edəcəyəm". Qudoviçin Naxçıvan əhalisinə müraciətindən sonra, "xristianların" törədəcəkləri vəhşiliklərdən qorxub qaçanlar şəhərə qayıtdılar. Bu sahədə Kalbalı xanın oğlu Şıxəli bəyin böyük rol oynaması rus komandanlığının rəsmi sənədlərində qeyd olunmuşdur. Qudoviç bu döyüşün qəhrəmanı Şıxəli bəylə şəxsən yazışmışdır. 27 noyabr 1808-ci il tarixli məktubda Qudoviç Şıxəli bəyə yazırdı: "Sizin Ümumrusiya imperiyasına olan xidmətiniz və sədaqətiniz haqqında xəbərim var. Sizi inandırırım ki, bu xidmətləriniz haqqında əlahəzrət imperatora məlumat verməklə yanaşı, sizin xeyrinizə olaraq, zəmanət verəcəm" (Qudoviç qraf Saltıkova məktubunda (müraciətində) xahiş edir ki, Şıxəli bəyə polkovnik rütbəsi versin).

Qraf A.N. Saltıkov təxirə salmadan imperator 1-ci Aleksandra məlumat vermişdi. 5 aprel 1809-cu ildə Şıxəli bəy imperator 1-ci Aleksandrın aşağıdakı məzmununda məlumat almışdır: "Allahın adı ilə" Biz Aleksandr imperator və Ümumrusiya hökmdarı və s. bizim polkovnik Şıxəli bəyə!

Siz tərəfdən bizim imperatorun tax-tacına göstərdiyiniz sədaqət və canfəşanlıq bizim diqqətimizi cəlb etdi. Sizin göstərdiyiniz xidmətə görə, sizə rus ordusunun polkovniki rütbəsi və dövlətin gəliri hesabına gümüş pulla

maaş verilir. Güman edirik ki, bizim bu xeyirxahlığımız sizin daha sədaqətlə qulluq etməyinizə səbəb olacaqdır. Sank-Peterburq, 5 aprel 1809-cu il".

Fətəli şah, Rusiya ilə gedən müharibənin ən qızgın dövründə naxçıvanlı Şıxəli bəyin rusların tərəfinə keçməsi ilə barışmaq istəmirdi. Arxiv sənədlərində deyilir: "İranlılar Şıxəli bəyin igidliyi və Naxçıvan əhalisinin ona hörmətini bildikləri üçün Rusiya tərəfindən ona göstərilən himayəçiliyə biganəlik göstərə bilmirdilər. Bu onlar üçün təhlükəli idi. Buna görə, İran hökuməti onu öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. İlk növbədə onlar Şıxəli bəyin yanına gizli şəkildə nümayəndələr göndərməyi qərara aldılar".

Bu variant baş tutmadı. Şah hökuməti yeni imkanlara əl atdı. Onlar vəd etdilər ki: "İranda saxlanılan və Rusiyaya meyl göstərən atası Kalbalı xana hər cür hörmət ediləcək və azadlığa buraxılacaq"-bu vəd də, heç bir nəticə vermədi.

Belə olduqda, İran hökuməti daha ciddi addım atmağı qərara aldı. Kor Kalbalı xanı məcbur etdilər ki, Şıxəli bəyə məktub yazsın və məktubda İranlıların tərəfinə keçməsini təkidlə tələb etsin. Əks halda, Kalbalı xanı ölüm gözləyir. Şıxəli bəy atasının sağ qalması naminə məcbur olub İrana getdi. Və burada xaincəsinə tutulub həbsxanaya salındı. Bir qədər sonra, Rusiya-İran müharibəsinin son günlərində məğlubiyyət qarşısında qalan İran hökuməti Kalbalı xanın həbsdən azad olunub

Naxçıvana getməsinə razılıq verdi. Şıxəli bəy də atası ilə doğma yurda qayıtdı.

General-mayor Nebolsinin dəstəsi Naxçıvanı nisbətən asanlıqla tutduğu halda, İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlərdə İran sərbazları rus qoşunlarına güclü müqavimət göstərdilər. Şəhər əhalisi İrəvanda olan İran qarnizonunu müdafiə etmirdi. İrəvan qalasının tutulmasına sərt iqlim şəraiti mane olurdu. Ərzaq, yem problemi, aclıq təhlükəsi vardı.

Qraf Qudoviç ordunu daha çətin vəziyyətə salmaq üçün müharibədən əl çəkməyi qərara aldı. Beləliklə, noyabrın 30-na keçən gecə müharibə dayandırıldı. General -mayor Nebolsona sərəncam verildi ki, İrəvan qalasını tərk etsin, gəldiyi yolla Gəncəyə qayıtsın.

1808-ci ildə, noyabrın 22-də Abbas Mirzə qardaşına "işlərin acınacaqlı vəziyyətdə olmasından" şikayət edir, fərariyyətdən Naxçıvan əhalisinin, İrəvan əhalisinin rusların tərəfinə keçməsinə xəbər verirdi. Ancaq rusların geri qayıtma xəbərini eşidən kimi, Abbas Mirzə bunu rusların gücsüzlüyü kimi qiymətləndirsə də döyüşə girməyə cəsarət etmədi. O, gözləyirdi ki, İranda olan ingilislər Rusiyaya yönəltmiş olan fəaliyyətini daha da genişləndirsin.

İngilis diplomatiyası İranla Rusiya arasında gedən sülh danışıqlarını pozmağa cəhd etsə də, buna nail ola bilmədi.

Beləliklə, 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın

Gülüstan kəndində müharibə aparan iki tərəf arasında sulh müqaviləsi imzalandı.

Gülüstan müqaviləsinin şərtinə uyğun olaraq, İran tərəfi Azərbaycanın şimal xanlıqları, şərq Gürcüstan və Dağıstan haqqında iddialarından əl çəkdi. Bununla belə, Gülüstan müqaviləsinə görə İrəvan, Naxçıvan və cənubi Azərbaycan xanlıqları üzərində İranın hakimiyyəti bərpa olundu.

Bundan əvvəl İran ordusu tərəfindən zorla işğal edilmiş Naxçıvan xanlığı Gülüstan müqaviləsinə əsasən, hüquqi cəhətdən İran dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Gülüstan müqaviləsi dünya tarixində özgə torpaqların bölüşdürülməsi üçün bağlanan bütün müqavilələr içində ən antihumanist yer tutar.

1806-cı ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında yeni müharibənin başlanması nəticəsində Beynəlxalq münasibətlər sistemində yaranan dəyişikliklər İranın Rusiya ilə müqavilə bağlanmasını sürətləndirdi. İngiltərə isə bu danışıqlara vasitəçilik edirdi. 1813-cü ildə oktyabr ayının 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya ilə İran arasında müqavilə imzalandı. 11 maddədən ibarət müqaviləyə əsasən, İran, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı, Talış xanlıqları Şərqi Gürcüstan və Dağıstana olan iddialarından əl çəkir, onların Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsinə etiraf edirdi.

Gülüstan müqaviləsinə görə, 1813-cü ildə Naxçıvan diyarında mövcud olan inzibati quruluş - Xanlıq ləğv

edildi. Beləliklə, XVIII əsrin ortalarında İran hakimiyyə-
tindən xilas olmuş, Azərbaycanın müstəqil xanlıqla-
rından olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yenidən İranın
əyalətlərinə çevrildi.

Gülüstan müqaviləsi diplomatiya baxımından da
uğursuz müqavilə oldu. Çünki, o iki dövlət arasındakı
ziddiyyəti həll edə bilmədi. Müqavilədə böyük hay-küylə
qeyd olunan Sülh uzun sürmədi. Azərbaycanın ərazisi
dəfələrlə olduğu kimi yenidən qanlı döyüşlər, viranedic
basqınlar meydanına çevrildi.

Əvvəllər böyük nüfuza malik Kalbalı xanı haki-
miyyətə gətirməklə, şah Naxçıvan diyarında öz nüfuzunu
qaytarmağa cəhd edirdi. Lakin, bu İranın hakim
dairələrinin səhvi idi. Gözləri İran şahı Ağa Məhəmməd
tərəfindən çıxarılmış Kalbalı xan, qəlbində şah höku-
mətinə nifrət bəsləyir, Rusiya himayəsində olmağı daha
üstün tuturdu. Onun Rusiyaya olan meyli İrana gedər-
kən, yolüstü Naxçıvana gəlmiş general Yermolovla
söhbətində bir daha özünü göstərdi.

1816-cı il mayın 12-də general A.P.Yermolov
Kalbalı xanla görüşdü. Görüş qarşılıqlı anlaşma şərai-
tində keçdi. Bu diplomatik görüşün, qəbulun iştirakçısı
V.Bronza yazır: "Bizi qızıl gül suyu ilə hazırlanmış çay və
qəhvəyə qonaq etdilər. Hər şey bol idi".

Kalbalı xan haqqında Bronza yazır: "Xan özünün
bütün bədbəxtliklərinə baxmayaraq, güləruz və hazır-
cavab idi".

Yermolov isə Kalbalı xan haqqında deyir: "Yaşlı ikən gözünü itirmiş bu bədbəxt qoca 20 il ərzində təbəələrindən uzaqlaşdırılmış olsa da, heç təsəlli tapa bilmirdi".

Kalbalı xan İrana nifrət edirdi. Heç təsadüfi deyil ki, ehtiyatlı İran hökuməti sədaqət naminə, Kalbalı xanın oğlunu girov saxlayırdı. (Kalbalının qardaşı Şərur kəndində Kərim xanın evində yaşayırdı).

Yermolov yazırdı: "Xan mənə dedi ki: Ağa Məhəmməd xan mənim gözlərimi çıxarmışdı. Mənim güclü əllərim qisas almağa hazırdır".

Yermolov yazırdı ki, o, dünya işığından məhrum olsa da, yaxşı bilirdi ki, 1-ci Rusiya -İran müharibəsi dövründə, nəinki onun şəhəri, habelə bütün doğma diyarı dağıdılmışdır. Kalbalı xan nəinki öz acı taleyindən, habelə bütün Naxçıvan xanlığının vəziyyətindən şikayətlənirdi.

"Kalbalı xan pəncərə qarşısında dayanıb dedi: - vaxtilə Araz çayı vadisinin gözəlliyinə və zənginliyinə heyrətlə baxırdım. Gözəl bağları və meşəlikləri olan vadi, çoxsaylı əhalini canlandırırdı. İndi mənə deyirlər ki, vadi boş səhralığa çevrilib, keçmiş zənginliyindən əsər belə qalmayıb. Yaxşı ki, tale mənim gözlərimi bağladı, vadinin belə bədbəxt gününü və tar-mar olduğunu görmürəm".

Daha sonra, naxçıvanlıların Rus qoşunlarına, Rusiya hökumətinə rəğbətindən, İrana nifrətindən bəhs edilir. 1817-ci ilin 26 sentyabrında Yermolov İrana gedib-

gələndən sonra, Naxçıvanı tərk etdi. General A.P.Yermolov İrandan getdikdən sonra, İngiltərənin təzyiqi ilə İran şahı Rusiyaya qarşı müharibəyə daha ciddi hazırlaşmağa başladı.

İran komandanlığı köhnə qalaların gücləndirilməsinə, yeni dayaq məntəqələrinin yaradılmasına diqqəti artırırdı. Belə qalaların biri də Abbas Mirzənin şərəfinə, Naxçıvan yaxınlığında tikilmiş "Abbasabad" qalası idi. Bu qala fransızlar tərəfindən yeni üsulda inşa edilmişdi. Mənbədə Abbasabad qalası haqqında deyilir:

"Qala Abbas Mirzənin zövqünə uyğun Avropasayağı tikilmişdir. Bu qala, Rusiya sərhəddində İranın dayaq məntəqəsi hesab olunur. Beşbucaqlı qala ehtimal ki, I-ci Rusiya-İran müharibəsi dövründə vaxtilə, Astabad adında kənddə tikilibmiş". 1834/35-ci illərdə Naxçıvanda olmuş F. Korf yazmışdı: "Bu ölkədə 25 il əvvəl Abbas Mirzə tərəfindən tikilmiş qala gördüm. Bu qala Abbas Mirzənin xidmətində olmuş fransız mühəndisinin planı əsasında tikilmişdir".

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Abbasabad qalası fransızlar tərəfindən inşa edilsə də, Gülistan müqaviləsindən sonra, ingilislər tərəfindən daha da möhkəmləndirilmişdi. Abbasabad qalası İran ordusunun Cənubi Qafqazdakı dayaq məntəqələrindən biri olmaqla bərabər, Cənubi Azərbaycanın da qapısı idi.

20-ci illərin əvvəllərində qocalmış Kalbalı xan Məkkəyə getməyi qərara aldığından, xanlığın idarəsini

oğlanlarından birinə-Ehsan xana həvalə etdi. Ziyarətdən Təbriz vasitəsilə qayıdan ixtiyar qoca- Kalbalı xan 1820-ci ildə doğma Vətəndən uzaqlarda vəfat etdi.

Kalbalı xanın ölümündən sonra Naxçıvan xanlığının idarəsini xanın böyük oğlu Nəzərli xan əlinə aldı. Lakin tezliklə Kalbalı xanın qardaşı oğlu Kərim xan Kəngərli hakimiyyəti öz əlinə keçirdi. Lakin, o da hakimiyyətdə 2 ildən artıq qala bilmədi. 1822-ci ildə Hüseyn Mirzə Naxçıvan xanlığının hakimi oldu. 1 il sonra, 1823-cü ildə Kərim xan yenidən hakimiyyətə gəldi, Naxçıvan xanlığının hakimi oldu.

Kərim xan Kəngərlinin hakim olduğu dövrdə (1823-27) ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başladığı dövrə təsadüf edir.

Şahzadə Abbas Mirzə çox az müddətdən sonra onu Məhəmməd Bağırla əvəz etdi. O, şahzadənin etimadını doğrultmadığından yenidən Naxçıvan xanlığı sabiq Kərim xanla əvəz edildi.

1826-cı il iyul ayının 16-da 60 minlik ordu ilə müharibə elan etmədən, şahzadə Abbas Mirzə Araz çayını keçərək, Şimali Azərbaycan ərazisinə soxuldu. Azərbaycan yenidən müharibə meydanına çevrildi. İran ordusu Şimali Azərbaycanın içərilərinə, hətta Şəmkirə qədər gedib çıxsada, rus döyüşçülərinin güclü təzyiqi altında tezliklə geri çəkilməyə məcbur oldu. 1827-ci ilin əvvəli üçün, demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün əyalətləri İran ordusundan təmizləndi. 1826-cı il iyulun

13-də İranın iştirakı ilə ruhanilərin başçısı Seyid Məhəmməd müsəlmanları müqəddəs müharibəyə çağırdı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları uğrunda döyüşlərin ilk mərhələsi rus ordusu üçün müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Abbas Mirzənin İrəvan qalasında saxladığı qarnizon daha güclü müqavimət göstərdi. İrəvan xanlığı uğrunda gedən döyüşlərin ilk mərhələsində Paskeviç uğur qazana bilmədi. İqlimin sərtliyi də rus əsgərlərinə mənfi təsir edirdi.

Rus ordusunun yeni qüvvələrinin yaxınlaşması ilə, İrəvan qarnizonu qalaya çəkilməyə məcbur oldu. İrəvan qalası yenidən mühasirəyə alındı. Paskeviçin komandanlığı altında olan hissələr isə, qısa fasilədən sonra Naxçıvan istiqamətində hərəkət etməyə başladı.

Darmadağın olmuş İran süvariləri qalada gizlənməyə macal tapmayıb, Naxçıvan sərhəddini tərk etdilər. 1-ci Rusiya-İran müharibəsi dövründə olduğu kimi, yenə də Naxçıvan əhalisi rus ordusuna müqavimət göstərmədi. Nəticədə, 1827-ci il iyulun 26-da rus qoşunları Naxçıvana daxil oldular.

Rusların xidmətində olan Mirzə Adıgözəl bəy yazırdı: Həmin dövrdə Abbasabad qalasını qoruyan və müdafiə edən naxçıvanlı Ehsan xan... mənim yanıma xahişlə adam göndərdi ki: "Knyaza xəbər verin ki, bizə doğru hərəkət etsin. O, gələn kimi qalanı ona təslim edəcəyəm".

Sözsüz ki, Abbasabad qalasının təslim olunma-

sında Ehsan xanın rolu olmuşdur. Baxmayaraq ki, bu qalanı tutmaq üçün ruslar xüsusi plan hazırlamışdı. Müdafiə də zəif deyildi. 1827-ci il iyulun 5-də Araz sahilində qanlı döyüş oldu. Sayca az olmasına baxmayaraq, hərbi texnikadan istifadə edən rus əsgərləri sayca çox olan düşməni üstələdi. "Cavan bulağı" yaxınlığında Abbas Mirzənin qoşunu məğlub olub geri çəkildi. Rus qoşunu xeyli əsir, qənimət ələ keçirdi. Hətta Ali baş komandan Abbas Mirzənin özü də, az qala əsir düşəcəkdi.

"XVII-XIX əsrlərə aid Naxçıvanın əlyazma sənədləri" adlı kitabın müqəddiməsində qeyd edilir: "İranın hərbi xidmətində olan Polkovnik (sərhəng) Ehsan xan 1827/28-ci illərin müharibəsi dövründə İrana xəyanət edərək, Rusların tərəfinə keçərək, Abbasabad qalasının təslim edilməsinə təsir göstərdi". ("Xəyanət" sözü XVII-XIX əsrin İran meyilli Qarabağ tarixçilərinin qiyməti idi.)

Abbasabad qalasının alınmasında Qafqaza sürgün edilmiş dekabrist Puşşin və Azərbaycanın görkəmli maarifçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov da iştirak etmişdir. Abbasabad qalasının mühasirəsindəki döyüş rəşadətinə görə 1827-ci il iyulun 5-də Abbasqulu ağa Bakıxanova Ştaps Kapitan rütbəsi verildi.

İran tərəfi ilə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün Peterburqda hazırlanmış şərtlərlə əlaqədar məsələləri həll etməyi Paskeviç A.S.Qriboyedova həvalə etdi. 1827-ci il iyulun 30-da Abbas Mirzənin qərargahına gedən

Qriboyedov danışıqlara başladı. Qriboyedov bəyanat verdi: "Keçən il İran ordusu bizim sahib olduğumuz Qafqaz istiqamətində çox irəlilədi. İndi isə, biz İrəvan və Naxçıvan vilayətlərini keçərək, Araz çayına çatdıq, Abbasabada sahib olduq".

Abbas Mirzə Qriboyedovla xeyli mübahisə etdi, nəhayət tələb etdi ki: "Rusiya zəbt etdiyi İrəvan və Naxçıvan xanlığını İrana qaytarsın. Siz Ümumdünya işğalçısı kimi hər yeri işğal etmək istəyirsiniz! Vilayətləri tələb etməklə yanaşı, həm də küllü miqdarda pul istəyirsiniz, amma heç bir şərtlə də razılaşmaq istəmirsiniz"

Qriboyedov Abbas Mirzəyə bir diplomat kimi cavab vermişdi: "Hər hansı müharibə bitdikdən sonra, baxmayaraq ki, tərəfinizdən ədalətsiz olaraq başlamışdır, biz öz sərhədlərimizlə bərabər, rəqibin də sərhədlərini müəyyənləşdiririk. Elə ona görədir ki, hazırki vəziyyətdə İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinin bizə güzəşt edilməsini tələb edirik. Pul isə, elə bir silahdır ki, onsuz nə müharibə etmək olar, nə də ticarət... Pul tələb etməklə, biz öz rəqibimizi bizə zərər vurmaq imkanından məhrum edirik!"

Tərəflər uzunmüddətli mübahisələrdən sonra müqavilənin şərtlərinə qayıtdılar. Abbas Mirzə təklif etdi ki, ruslar Qarabağa, o isə Təbrizə doğru hərəkət etsin. Naxçıvan vilayəti Abbasabaddan savayı bitərəf elan olunsun. Abbasabadın qarnizonunu ərzaqla təhciz etməyi Abbas Mirzə öz üzərinə götürdü.

Uzun mübahisədən sonra tərəflər belə qərara gəldilər ki, Qriboyedov gələcək müqavilənin şərtini tərtib edərək, Abbas Mirzəyə göndərsin. Lakin, bir gün sonra qərarlaşdırılmış şərti pozaraq, İran tərəfi barışıqlar barədə təklifi Qriboyedova təqdim etdilər. Sonralar, Qriboyedov yazırdı: "İranlılar tərəfindən tələb edilirdi ki, Abbasabaddan başqa Naxçıvan vilayətini, Eçmiədzini tərk edək. Bu iqamətgahları qorumaq üçün, burada 2 pristav (hər iki tərəf Rus-İran) saxlamaq kifayətdir. Orada nə Rus, nə İran qoşunları saxlanılmalıdır".

Tərəflər ilkin razılığa gəlmədilər.

Qriboyedov hədə ilə Abbas Mirzənin qərargahını tərk etdi:

"Biz əməliyyatı davam etdirərək, Azərbaycanı ələ keçirdikdən sonra, bu geniş vilayətin müstəqilliyini təyin edəcək və heç kimə imkan verməyəcəyik ki, on fərsəng belə sərhədə yaxınlaşsın"

Ehsan xan Naxçıvanın hakimi təyin edildi. Rus ordusunun əsas hissəsi müvəqqəti olaraq, Naxçıvandan uzaqlaşan kimi knyaz Eristova xəbər çatdı ki, Abbas Mirzə öz qüvvələri ilə Naxçıvana hücum etmək üçün Şərurdan Xoya gəlmişdir. Maraqlıdır ki, rus qoşunlarının istirahəti üçün, Qarababa düşərgəsinə köçmələri İran komandanlığı tərəfindən rusların geri çəkilməsi kimi qiymələndirilmişdir. Paskeviçin komandanlığı altında rus ordusu buğda və digər ərzaq ehtiyatı çox olan Sərdərabad qalasını mühasirəyə aldı. İrəvan xanlığı ərazisində

rus ordusu ilə İran sərbazları arasında ilk döyüş 1827-ci il avqustun 17-də Aştarak və Uşqan kəndi yaxınlığında oldu. Bu döyüşdə rus qoşunları erməni və gürcü könüllülərinin köməyi ilə İran üzərində qələbə çaldı.

Aştarak yaxınlığında döyüş Sərdarabad qalasının taleyini həll etdi. Qala 1827-ci il sentyabrın 20-də təslim oldu. Rus qoşunları bundan sonra, İrəvan qalasını mühasirəyə aldılar. 6 günlük müqavimətdən sonra, 1827-ci il okyabrın 21-də qala təslim oldu.

Şıxəli bəy (Kalbalı xanın oğlu) Ordubada hakim təyin olundu. Müharibədən əvvəl Fətəli şah Naxçıvan diyarında böyük nüfuza malik olan, Kalbalı xanın oğulları Ehsan bəy və Şıxəli bəyi strateji cəhətdən əhəmiyyətli Abbasabada və Ordubada hakim təyin etməklə, Naxçıvan feodallarının etimadını qazanmağa çalışırdı. Lakin, nəticə bir ayrı oldu. Şıxəli bəy rus ordusunu müqavimətsiz şəhərə buraxdı.

Müasirlərdən biri yazır:

"Tezliklə, rus qoşunları şəhərə yaxınlaşdılar, şəhərdə olan sərbazlar baş götürüb, qaçdılar. Orada yalnız Şıxəli bəy qaldı. Ordubad vilayətinin hakimi Şıxəli bəy Naxçıvan polkunun komandiri - qardaşı Ehsan xan kimi bizə (yəni ruslara) sədaqətli idi".

İrəvan xanlığının əhalisi, xüsusilə, azsaylı ermənilər İran ağalığından azad olduqları üçün rus komandanlığa minnətdarlıq bildirir, öz ərzaq ehtiyatlarını rus qoşunlarına verirdilər.

Erməni cəmiyyəti ARXIYEPİSKOP Nerses vasitəsilə general Paskeviçə gümüş pulla 2 min manat verdilər. Ermənilərin bu hərəkəti, müsəlmanları ehtiyatlı olmağa, diplomatik addım atmağa məcbur etdi. Onlar da öz aralarında sözləşib, 1000 manat gümüş pul toplayıb Paskeviçə verdilər ki, qalib xristianlar yerli müsəlmanlardan şübhələnməsinlər.

Hərbi əməliyyatlar 1827-ci ilin yazında yenidən başlandı. Apreldə rus qoşunları iki istiqamətdə irəliləməyə başladı. Dəstələrdən biri Mədətovun komandanlığı altında 20 aprel 1827-ci ildə Xudafərin körpüsünü ələ keçirdi. Cənubi Azərbaycana yol açıldı. Lakin, rus komandanlığı ilk növbədə İrəvan xanlığını ələ keçirməyi qərara aldı.

Əlahiddə Qafqaz korpusunun əsas qüvvələri İran qoşunları tərəfdən viran edilmiş Eçmiədzinə daxil oldu və aprelin 23-də İrəvan üzərinə hərəkət etdi, səhəri gün isə İrəvan qalasına yaxınlaşaraq, onu mühasirəyə aldı. Rus qoşunu geri çəkilərək İrəvanda müvvəfəqiyyət qazanmasa da, qoşunu Naxçıvana yeritdi. 1827-ci il mayın 26-da, 20 km yürüşdən sonra rus qoşunları Naxçıvanı döyüzsüz ələ keçirdi, Abbasabad qalasına yaxınlaşdılar. Bu qala şah hakim-Naxçıvan xanlığının dayağı idi və Araz çayı üzərində keçidi təmin edirdi. Sonradan, İran qoşunları rus qoşununu əzmək istəsə də, rus qoşunu üstün gəldi.

İran qoşununun məğlubiyyəti ilə Abbasabad

qalasının taleyi həll olundu. Rus qoşunu İrəvana yaxınlaşana qədər avqustun 13-də Alagöz dağının ətəklərində, avqustun 17-də Uşağanda böyük döyüşlərə girdi. Rus qoşunu avqustun sonlarında İrəvana döyüşlərə girdi. O, ilk növbədə xeyli taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının toplandığı Sərdarabad qalasını mühasirəyə aldı. Sentyabrın 20-də Sərdərabad qalası süqut etdi. Sentyabrın 26-da İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı.

İrəvan xanlığı əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Paskeviçin yazdığı kimi, "İrəvan vilayətində 10 min müsəlman və ancaq 3 min erməni ailəsi vardı".

Bu əhalinin müəyyən hissəsi, başlıca olaraq ermənilər rus qoşununa hər cür yardım göstərirdilər. "Qala divarları üstündə görünən sakinlər papaqlarını yellədən, işarə edərək əl-qol atırdılar.. " toplumla təslim olurdular. Onlar şimal darvazalarını açdılar və oktyabrın 1-də rus qoşununu qalaya buraxdılar. Elə həmin gün qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi.

Cənubi Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına İngiltərə qətiyyətlə mane oldu. Burjua zadəgan tarixçisi yazırdı. "İranlıların özlərindən çox ingilislər Abbas Mirzənin bədbəxtliyinə yas tutur, Azərbaycana görə əsirdilər. Çünki, Azərbaycanın-İrandan alınması ingilislərin qüdrət və nüfuzunun tam sarsılması demək idi".

İngilis hökuməti Cənubi Azərbaycanın mühim

strateji hərbi mövqeyinə böyük əhəmiyyət verirdi. İngilis diplomatiyası bu siyasəti digər səbəblərlə birlikdə Azərbaycanın-Azərbaycan xanlığının iki yerə bölünməsində mühim rol oynadı. Cənubi Azərbaycan şah istibdadının, İran feodallarının zülmü altına düşdü. Şimali Azərbaycan isə Çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi.

Beləliklə, 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində (Cənubi Azərbaycan) bağlanmış müqaviləylə 2-ci Rusiya-İran müharibəsinə son qoyuldu.

Həm 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin İran və Türkiyədən Zaqafqaziyaya, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində, burada onların sayı ilbəl artırdı. Təkcə 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsinin gedişində Zaqafqaziya, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürüldü. Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin maneəsiz olaraq İrandan Rusiya ərazisinə (Şimali Azərbaycana) köçürülməsinə icazə verilmişdi. Bu akt ermənilərin İrandan Zaqafqaziyaya, Qarabağa kütləvi halda köçməsinə imkan verdi. 2 il ərzində Zaqafqaziyaya 40 mindən çox İran və 84000 Türkiyə ermənisi köçürüldü. Və erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi. Onlara 200.000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı.

Rus səfiri Qriboyedov yazırdı: "Biz müsəlmanları onların uzunmüddətli olmayacaq indiki ağırlaşmalarla barışdırmaq, ermənilərin həmişəlik bu torpaqları tutacaq qorxusunu çıxarmaq üçün müsəlmanlara təlqin edici mülahizələr etdik.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi.

İran və Rusiya arasında sərhəd xəttini 4-cü, İranın Qafqaz dağına qədər bütün Zaqafqaziya ərazisini, o cümlədən Gülistan müqaviləsinə əsasən, Rusiyaya keçmiş ərazilərini və "Araz çayının bu və o biri tərəfindən İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını" Rusiyaya "güzəştə" getdiyi isə 5-ci maddə müəyyən etdi.

Türkmənçay müqaviləsinə görə, İran gümüş pulla 20 milyon manat həcmində təzminat verməli idi. Həmçinin, Gülistan müqaviləsinin şərtləri təsdiq olundu. Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə, "Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Maraqlıdır ki, bu məsələ 1829-cu il sentyabrın 2-də Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsində də bir daha təsdiq edildi. 1828/29-cu illərdə Rusiya ilə savaşa məğlub edilmiş Türkiyə bu təsdiqlə razılaşmağa məcbur oldu. Naxçıvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı".

Çar Rusiyası özünün Cənub sərhədlərini möhkəmlətmək məqsədilə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv etdi. I Nikolayın 21 mart 1828-ci il fərmanına əsasən, ləğv olunmuş bu 2 Azərbaycan xanlığının ərazisində süni

şəkildə " ERMƏNİ VİLAYƏTİ " yaradıldı. Həmin inzibati bölgü 1850-ci ilə qədər davam etdi. Rusiya ilə İran dövlətləri arasında gedən müharibədə İran məğlub olsa da, torpaq itirmədi. Əksinə, Cənubi Azərbaycanı əldə etdi. Azərbaycanın şimal torpaqlarına Çar Rusiyası sahib oldu. Bu müharibələr nəticəsində yalnız Azərbaycan xalqı itirdi-özü də çox uzun müddətə.

Sonradan, yəni 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi əsasında ermənilərin xahişi ilə çar hökumətinin təşəbbüsü əsasında İrandan Naxçıvana erməni ailələri köçürülmüşdü. Orta əsr məxəzlərinin verdiyi məlumata görə, Naxçıvanda şəhər əhalisinin sayı 200-250 min nəfər idi.) 1828-ci ildə isə Naxçıvan şəhərində 3500 əhali yaşayırdı. Əsrlər boyu davam edən müharibələr, əl-əlxüsusda son hadisələr kütləvi surətdə yerli əhalinin azalmasına gətirib çıxartmışdı.

Erməni ailələrinin Rusiya imperiyasının Cənub rayonlarına köçürülməsi barədə onların ciddi səy və arzuları dövrün rəsmi sənədlərində öz əksini tapmışdır. ("Sbornik aktov, otnoşeniye istorii armyanskoqo naroda", Moskva 18, 38 il.)

Bu rəsmi sənəddə ermənilərin İrandan köçürülməsinə rəhbərlik edən polkovnik Lazaryev köçürmə üzrə İranın nümayəndəsi Əsgər xanın şahidliyi ilə erməni ailələrindən onların könüllü surətdə köçürülməsinin tərəfdarı olduqlarını soruşduqda, ermənilər qəti olaraq belə deyirdilər:

"Bəli, biz İranın çörəyini yeməkdənsə, Rus otunu daha üstün tuturuq!"

İ. Qriqoryevin yazdığına görə, 1828-ci ilin yayında İrandan Naxçıvan mahalına 2551 erməni ailəsi (12755 nəfər) köçürülmüşdür. Bunlardan 416-sı (2080 nəfər) Naxçıvan şəhərində, 1869-zu (9345 nəfər), Naxçıvan əyalətində, 266-sı (1330 nəfər) isə Ordubad dairəsində yerləşdirilmişdi. Beləliklə, əgər mövcud 3500 nəfər Naxçıvan şəhər əhalisinin sayına İrandan buraya köçürülmüş 2080 nəfər erməni əhalisini də əlavə etsək, 1828-ci ildə bütövlükdə şəhər əhalisinin 5580 nəfərdən ibarət olduğunu şahidi oluruq.

Çar Rusiyasının erməniləri Qafqaza, xüsusən də Azərbaycana, o cümlədən də Naxçıvana köçürməklə başlıca məqsədi isə bütün Qafqazda əhalinin əksəriyyətini təşkil edən müsəlman-türk əhalisini sıxışdırmaq, xristian əhalisi hesabına qədim türk torpaqlarında oyuncaq erməni dövləti yaratmaqla, məhz buradan bütün türk dünyasına qarşı mübarizə aparmaq olmuşdur. Elə bu yırtıcı siyasətin ən ağır nəticələrini biz bu gün Qarabağda, Naxçıvanda-sərhəd rayon və kəndlərdə görürük. XI əsrin birinci yarısında Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri nəticəsində İrandan 40 min, Türkiyədən isə 90 min erməni ailəsi (cəmi 130 min) Cənubi Qafqaza köçürülmüşdür ki, bunların da əksəriyyəti Naxçıvan mahalında, Qarabağda və Dərələyəz əyalətində yerləşdirilmişdir.

Köçürülməyə-milliyətçə erməni polkovnik Lazaryev başçılıq edirdi. Naxçıvana 10 min erməni köçürüldü. 30 min erməni Qarabağın dağlıq hissəsində, qalanları İrəvan xanlığında yerləşdirildi.

Çox maraqlı bir fakt. Bir çox mənbələrdə göstərilir ki, çarizmin bu zorakı və mənfur siyasəti Naxçıvanda ciddi narazılığa səbəb olmuşdur. Nehrəm camaatı buna qəti etiraz etmiş və kəndlərində ermənilərə yer verməmişdilər. Nəticədə, onların Araz çayı sahilindəki bir massivləri zorla olaraq ermənilərə verilmişdir.

Rus məmuru Şavrov yazırdı:

"İndi Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu məmləkətin yerli əhalisinə mənsub olmayıb bizim tərəfimizdən yerləşdirilən İran və Türkiyə erməniləridir. Qalmış 200-250 min yerli sayılan erməni isə xristianlaşmış albanlar olub".

Fransız yazıçısı Anri Barbus isə yazırdı:

"Haqqında danışdığımız rusların qopardığı və indi Sovet Ermənistanı adlanan Ermənistandır".

Bizə bəllidir ki, İrəvan xanlığına köçürülmüş ruslar (düşünülmüş şəkildə) ermənilərlə birlikdə, gələcəkdə erməni terror təşkilatının əsas prinsipi:-Böyük Ermənistan yaratmaq üçün, ilkin olaraq Erməni mahalı yaratdılar.

Bu sonluq gözlənilirdimi?

...Yəni bunu, yaxud bundan daha dəhşətli sonluğu gözləməmək sadələhvlük və ağılsızlıq olardı. Bəs Azərbaycan xanları, ümumiyyətlə, bu torpağın əsl sakinləri

Rusiya-İran müharibəsində meydan və qənimətə çevrildiklərini qəbul edib, bunun sonuc olaraq nə demək olduğunu dərk edirdilərmisi?

Bu sual bu günə qədər açıq qalıb. Əslində nə Rusiya imperiyasına, nə İran şahına qalib gəlmək mümkün deyildi. Bəlkə də birlik, bütöv Azərbaycan ideyası olsaydı da bu, güclü müqavimətin qarşısında zəif müqavimət olacaqdı. Ancaq bu günkü faciələrimizin astanasından o illərə baxanda düşünərdik ki, onlar bacardıqlarını etdilər-bu qaçılmaz sonluq idi. Lakin, biz indi o illərə baxanda babalarımızı qınayırıq, ittiham edirik. Çünki, məqsəd birliyi, qardaş qanı, vətən- böyük vətən yanğısı yox idi. Xalq və onun xanları özünü sevib, qardaşını qorumaq, düşməyə dostundan qisas almaq üçün yaltaqlanmamaq dəyanətində deyildi. Qardaş-qardaşa qənim kəsilirdi. Erməninin, rusun, farsın siyasətinə gözübağlı gedirdi.

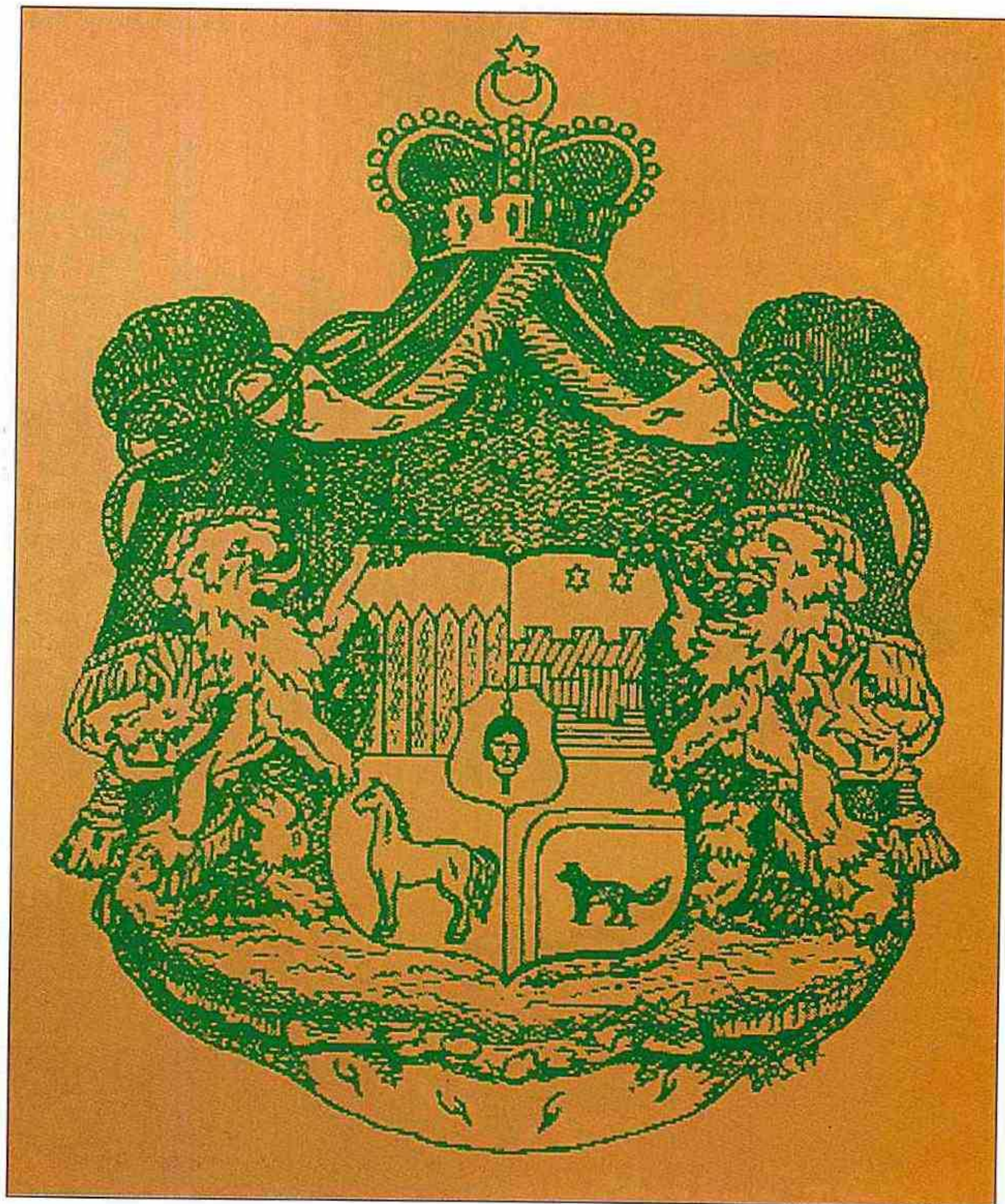
Bəli, biz bu gün onları ittiham edirik. Çünki, o səhvlərin acı taleyini bu gün biz yaşayırıq. Necə ki, bizləri də bu günkü zəifliyimizdə və unutqanlıığımızda ittiham edəcəklər. Onda vay bizim ruhlarımızın və vətənimizin halına. Çünki, itirə-itirə gedirik. Böyük Azərbaycanın sərhədləri əsrdən-əsrə kiçilir. Tarix isə, yazılır.

Dünən onlar Azərbaycan tarixinin bu səhifəsinin yazılmasına səbəb oldular.

Bu gün yazılan TARİX isə hələ sabah oxunacaq...

*NAXÇIVAN XANLIĞININ
TARİXİNDƏN GÖRÜNTÜLƏR*

Kəngərli nəslinin gerbi

Kəngərli nəslinin bayrağı

II Kalbalı xan Naxçıvanski

Hüseyinxan Naxçivanski

Hüseyin xan Naxçivanski

Hüseyinxan Naxçıvanski (sağda) öz adyutantı ilə

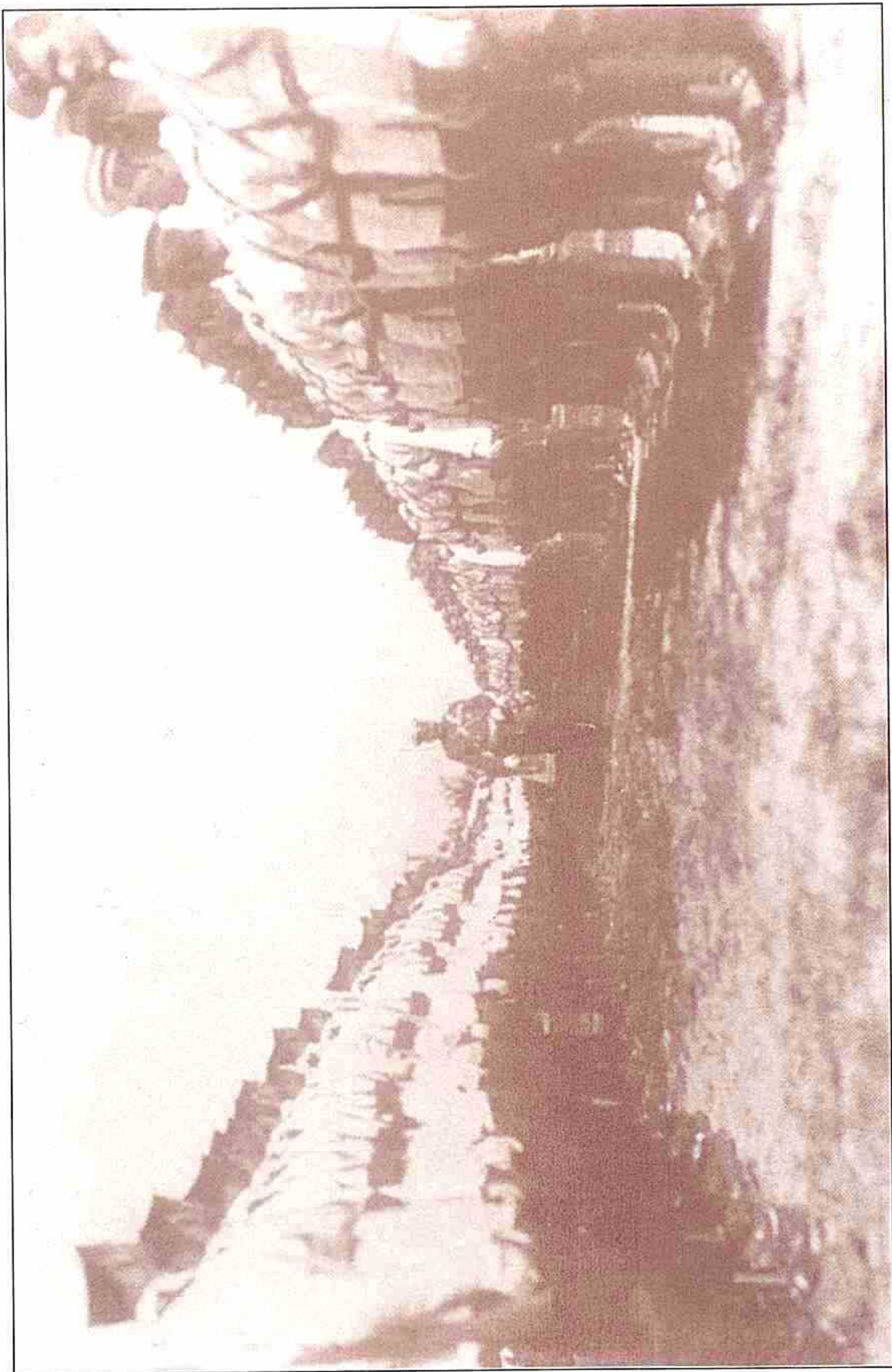
Hüseynxan Naxçıvanski qızı ilə

Nikolay xan Naxçıvanski (1911)

II Nikolay Hüseyn xan Naxçıvanskiyin komandir olduğu atlı polka baxarkən

Hüseyn xan Naxçıwanski dođma polku ilə tanış olarkən (1906)

Hüseyn xan Naxçıvanski Qafqaz cəbhəsində (1916)

İrəvan və Naxçıvan xanlarının ailə şəkli (1907)

*Bəhram xan və Kamran xan Naxçıvanskilər
(1907)*

Kərim Sultan

Cəfərquluxan Naxçıvanskiyin uşaqları (1900)

ПРИКАЗЪ

ВОЕННАГО МИНИСТРА.

С.-Петербургъ. Февраля 26-го дня 1846 года.

№ 46.

Военно - Походный Атаманъ Закавказскихъ
Мусульманскихъ войскъ, Генералъ-Маіоръ Эх-
санъ-Ханъ, исключается изъ списковъ умершимъ.

Объявляю о семъ по Военному ведомству,
къ свѣдѣнію и зависящему распоряженію.

Подписалъ:

Генералъ - Адъютантъ Князь Чернышевъ.

*Xaqan xan Naxçivanski Əsrəf xanımla
(1903)*

Əsrəf ağa Kəngərli

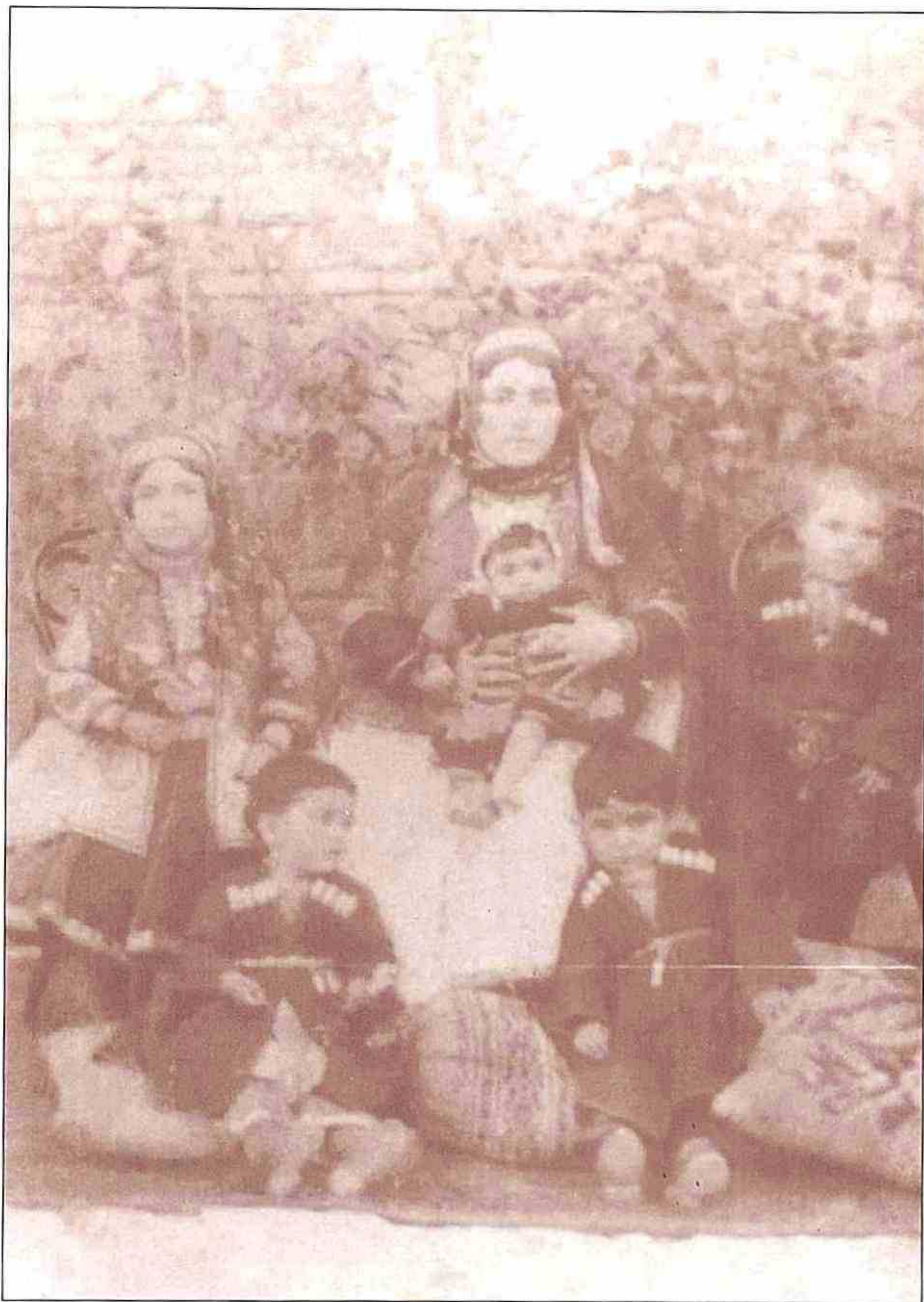
Mənsur ağa Kəngərli

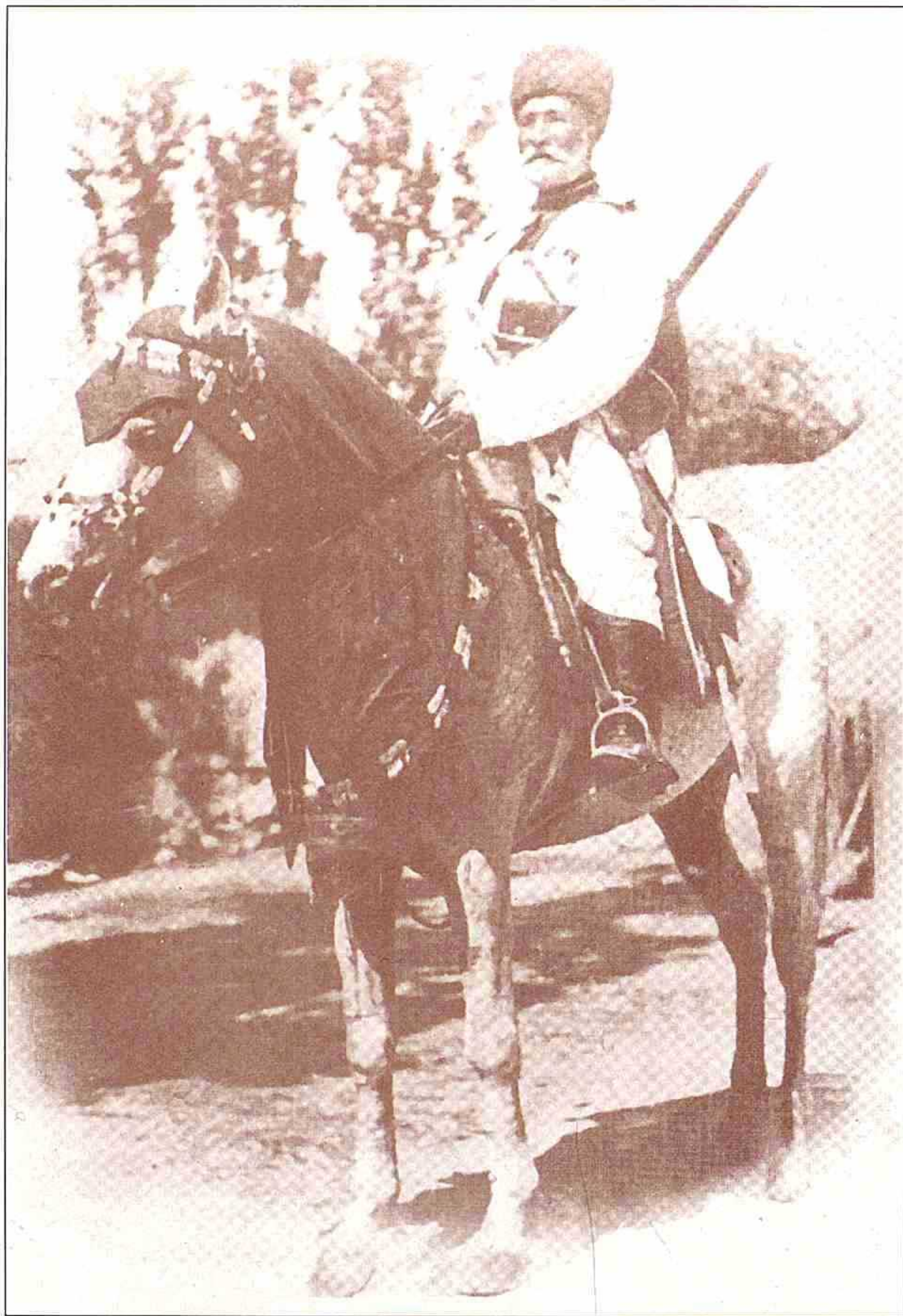
Mənsur ağa Kəngərlinin gənclik illəri

Mənsur ağa Kəngərli uşaqları ilə

*Fəxrintac xanım Naxçıvanski uşaqları ilə
(1898)*

Əşraf bəy Kəngərli

Cəmsid xan Naxçıvanski

Cəmsid xan Naxçıvanski

Seymur Naxçıvanski və Mariya

Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР

12 января 1957 г.

М4Н-015645/56

Москва, ул. Боровского, д. 13,

СПРАВКА

Дело по обвинению НАХИЧЕВАНСКОГО Джамши-
да Джафаровича пересмотрено Военной коллегией
Верховного Суда СССР 22 декабря 1956 года.

Приговор Военной коллегии от 26 авгу-
ста 1938 года в отношении НАХИЧЕВАНСКОГО Д.Д.
по вновь открывшимся обстоятельствам отменен
и дело за отсутствием состава преступления
прекращено.

НАХИЧЕВАНСКИЙ Д.Д. реабилитирован посмерт

но.

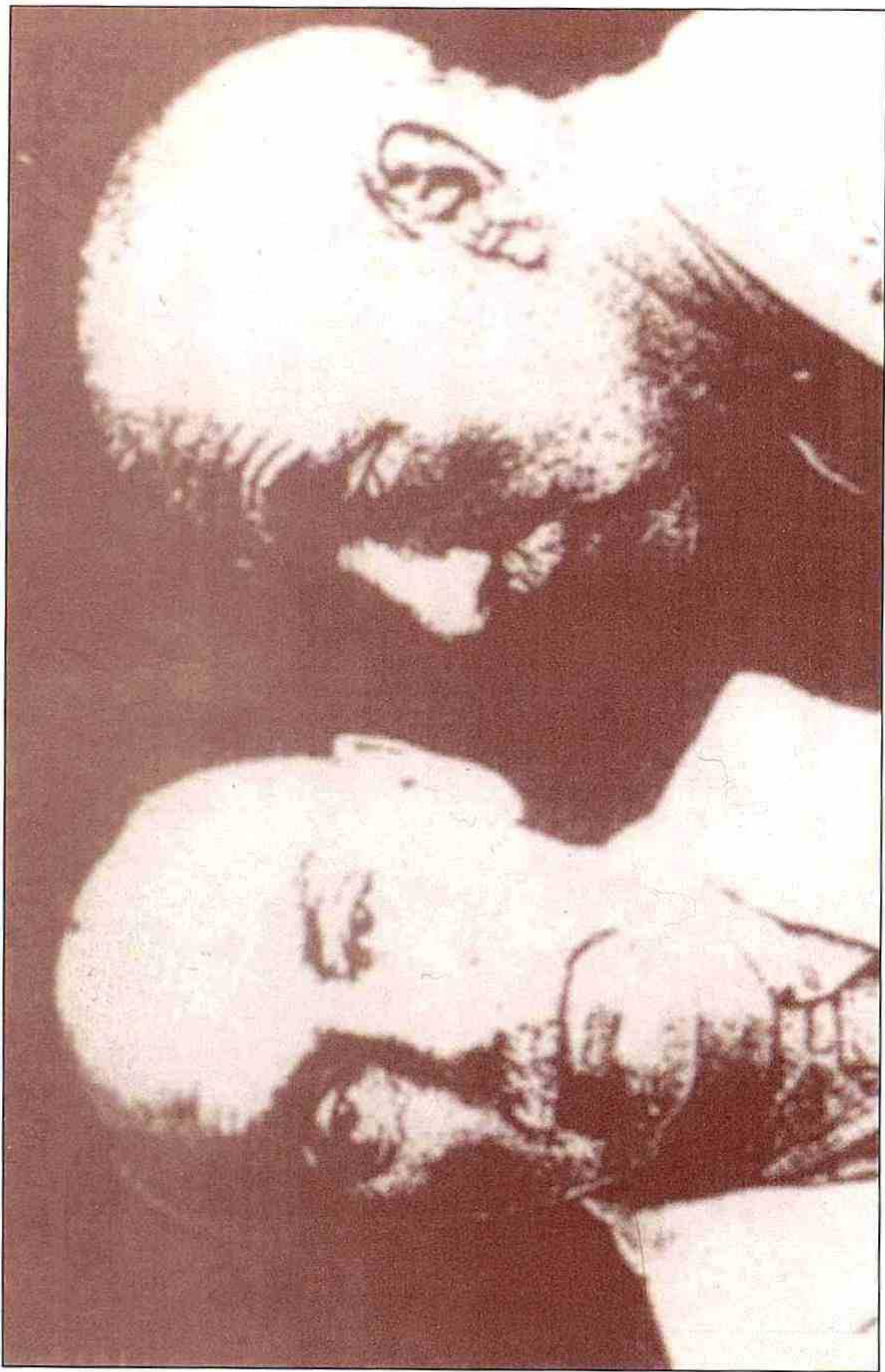

АБ.

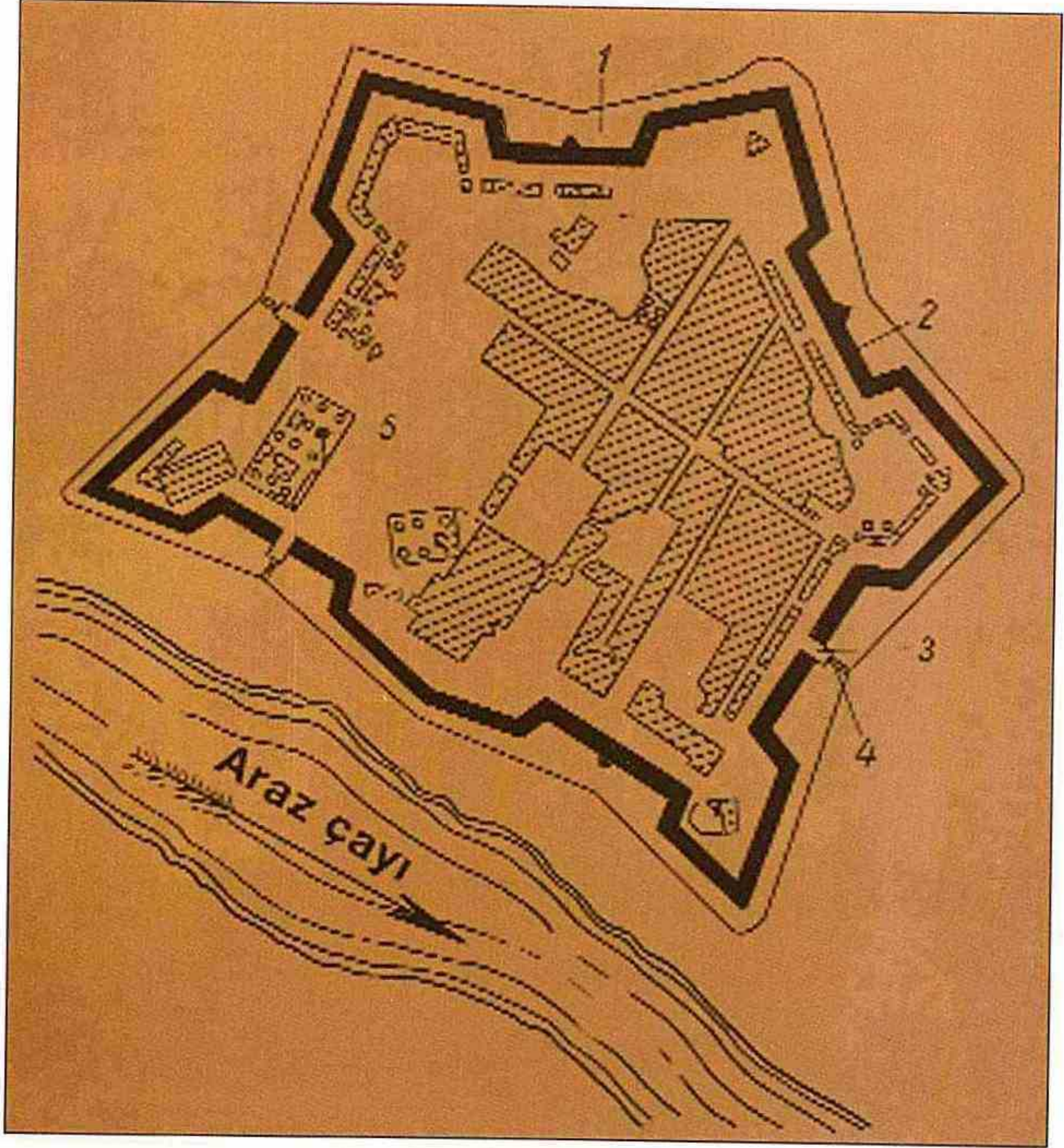
ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СУДЕБНОГО СОСТАВА
КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ЮСТИЦИИ

Степанов
СТЕПАНОВ

Сәмшід Нахчіванскінін бəғәті һақда ағаяш

Əkbər xan Naxçıvanski

Abbasabad qalasının planı

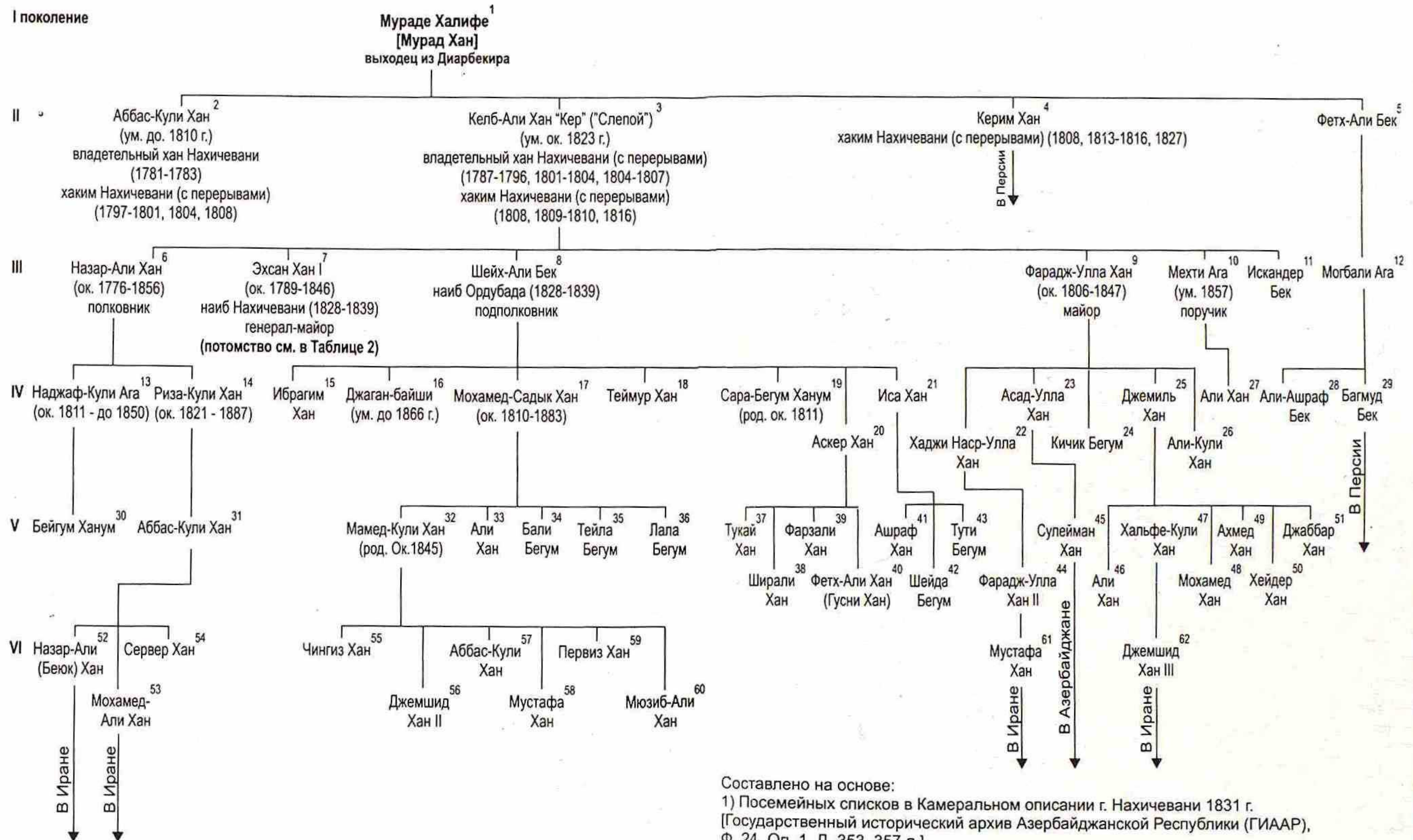

Ənvər xanım

Таблица 1

Нахичеванские ханы - потомки Мураде Халифе

I поколение

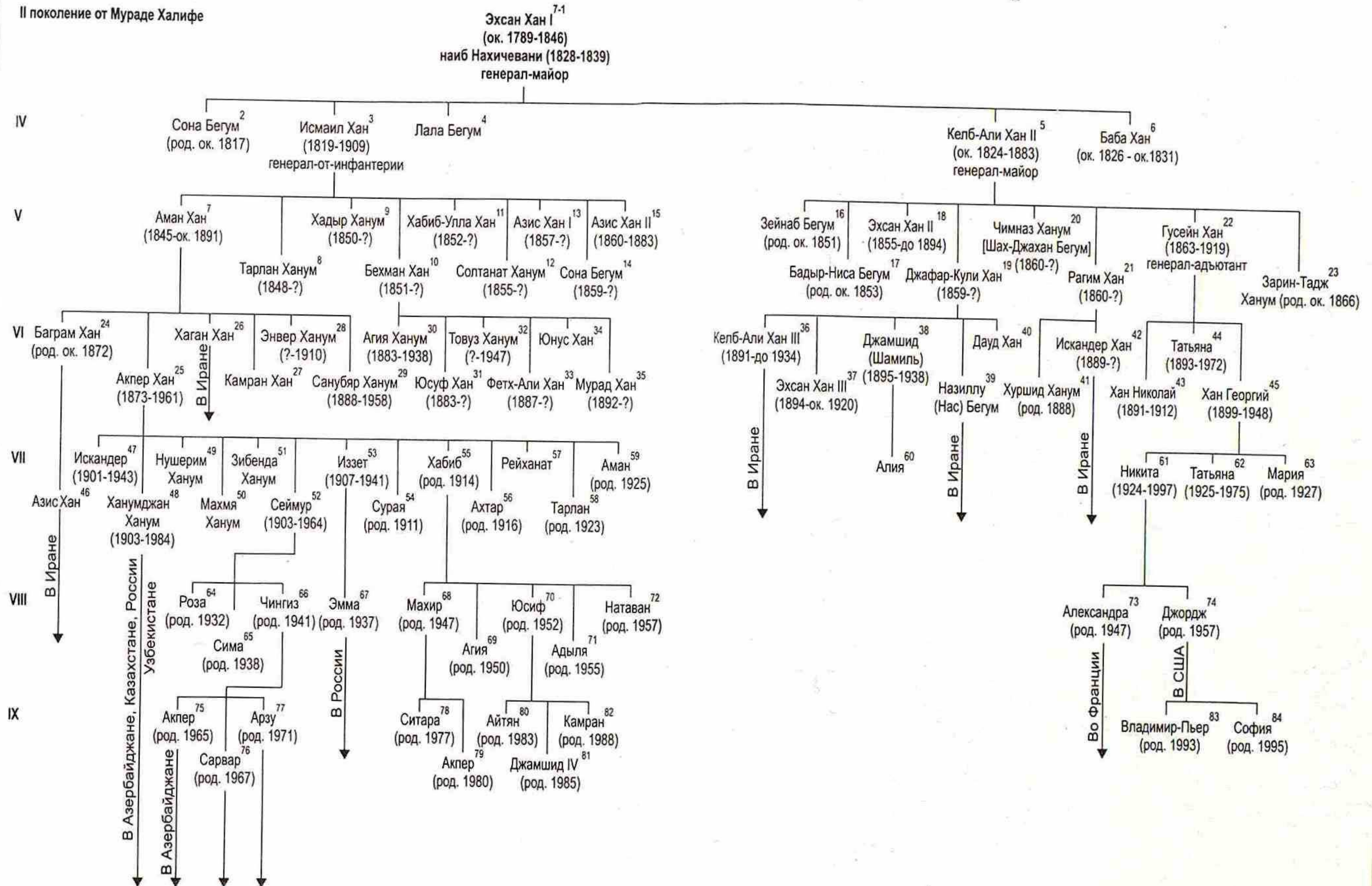
Составлено на основе:

- 1) Посемейных списков в Камеральном описании г. Нахичевани 1831 г. [Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИААР), Ф. 24, Оп. 1, Д. 353, 357 л.].
- 2) "Списка по уездам всех лиц, принадлежавших к Ханским фамилиям Закавказского края" [Российский государственный исторический архив (РГИА), Ф. 1268, Оп. 1, Д. 731-6].
- 3) Посемейная роспись, представленная ханами в Эриванскую бекскую комиссию [Государственный исторический архив Республики Армения (ГИАРА), Ф. 89, Д. 22, а также
- 4) Родословной таблицы, составленной востоковедом К. Н. Смирновым по сведениям нахичеванских старожилов в 1934 г. [Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Институт рукописей АН Груз. ССР, ф. 39]

Таблица 2

Нахичеванские ханы - потомки Мураде Халифе

II поколение от Мураде Халифе

Родословное древо рода Кенгерлы-Билиджи (Векиловы-Кенгерлинские)

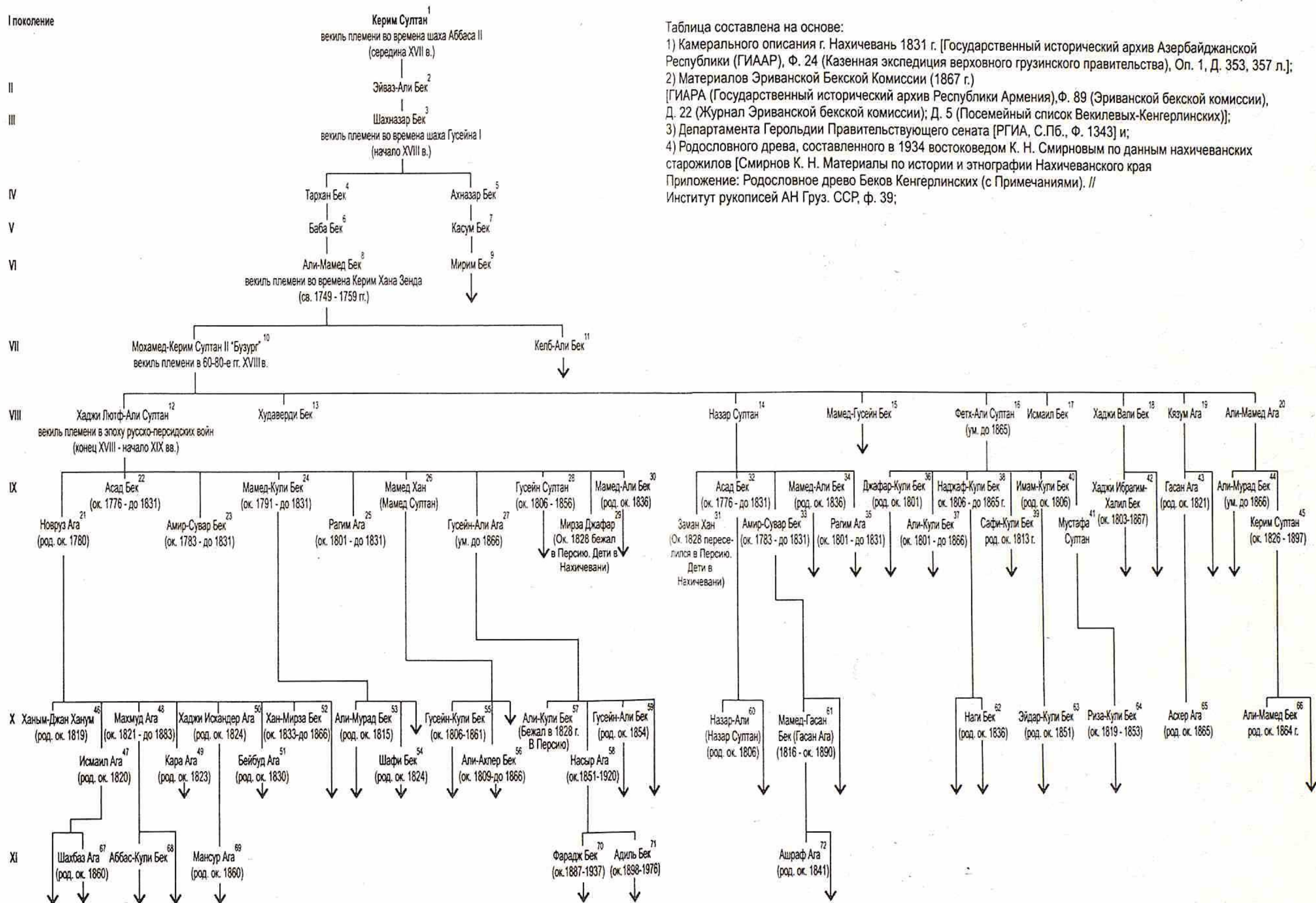

Таблица составлена на основе:
 1) Камерального описания г. Нахичевань 1831 г. [Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИААР), Ф. 24 (Казенная экспедиция верховного грузинского правительства), Оп. 1, Д. 353, 357 л.];
 2) Материалов Эриванской Бекской Комиссии (1867 г.) [ГИАРА (Государственный исторический архив Республики Армения), Ф. 89 (Эриванской бекской комиссии), Д. 22 (Журнал Эриванской бекской комиссии); Д. 5 (Посемейный список Векилевых-Кенгерлинских)];
 3) Департамента Герольдии Правительствующего сената [РГИА, С.Пб., Ф. 1343] и;
 4) Родословного древа, составленного в 1934 востоковедом К. Н. Смирновым по данным нахичеванских старожиллов [Смирнов К. Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края Приложение: Родословное древо Беков Кенгерлинских (с Примечаниями). // Институт рукописей АН Груз. ССР, ф. 39;

**БОЖЬЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ,
ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКІЙ,**

Издана и вѣдомо да будетъ каждому, что Мы Николай Корнуи воспитанникъ или соратникъ Императора въ НАШЕИ Кресте тѣлою дожили съ четвертисотъ лѣтъ. Англии императорства для Великобританіи послѣднихъ и учрежденъ имамъ Мы съимъ адмиралъ и учрежденъ, послѣднихъ имамъ НАШЕИ императорства ономъ Императоромъ за НАШЕИ Императорства подданныхъ образцы присылать и посылать и Мы адмиралъ, что оны въ императорства отъ НАСЪ Великобританіи подданныхъ чинъ такъ строго и прилично поступить будетъ, какъ то вѣрному и доброму Адмиралу надлежитъ. Во свидѣтельство сего, Мы съ Императорскому Департаменту Императорского Министерства Императорства и Государственному НАШЕИ императорства учрежденъ посылать. Дана въ Санктпетербургѣ, dnia 1848.

**БОЖЬЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ, НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ,
ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКІЙ,**

Издана и вѣдомо да будетъ каждому, что Мы Николай Корнуи воспитанникъ или соратникъ Императора въ НАШЕИ Кресте тѣлою дожили съ четвертисотъ лѣтъ. Англии императорства для Великобританіи послѣднихъ и учрежденъ имамъ Мы съимъ адмиралъ и учрежденъ, послѣднихъ имамъ НАШЕИ императорства ономъ Императоромъ за НАШЕИ Императорства подданныхъ образцы присылать и посылать и Мы адмиралъ, что оны въ императорства отъ НАСЪ Великобританіи подданныхъ чинъ такъ строго и прилично поступить будетъ, какъ то вѣрному и доброму Адмиралу надлежитъ. Во свидѣтельство сего, Мы съ Императорскому Департаменту Императорского Министерства Императорства и Государственному НАШЕИ императорства учрежденъ посылать. Дана въ Санктпетербургѣ, dnia 1848.

**БОЖЬЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ВТОРЫЙ,
ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКІЙ, СЪ ИМПЕРАТОРОМЪ ПЕРВЫМЪ СЪЮЗНИКОМЪ И СОУПРАТНИКОМЪ,**

Издана и вѣдомо да будетъ каждому, что Мы Александръ Корнуи воспитанникъ или соратникъ Императора въ НАШЕИ Кресте тѣлою дожили съ четвертисотъ лѣтъ. Англии императорства для Великобританіи послѣднихъ и учрежденъ имамъ Мы съимъ адмиралъ и учрежденъ, послѣднихъ имамъ НАШЕИ императорства ономъ Императоромъ за НАШЕИ Императорства подданныхъ образцы присылать и посылать и Мы адмиралъ, что оны въ императорства отъ НАСЪ Великобританіи подданныхъ чинъ такъ строго и прилично поступить будетъ, какъ то вѣрному и доброму Адмиралу надлежитъ. Во свидѣтельство сего, Мы съ Императорскому Департаменту Императорского Министерства Императорства и Государственному НАШЕИ императорства учрежденъ посылать. Дана въ Санктпетербургѣ, dnia 1855.

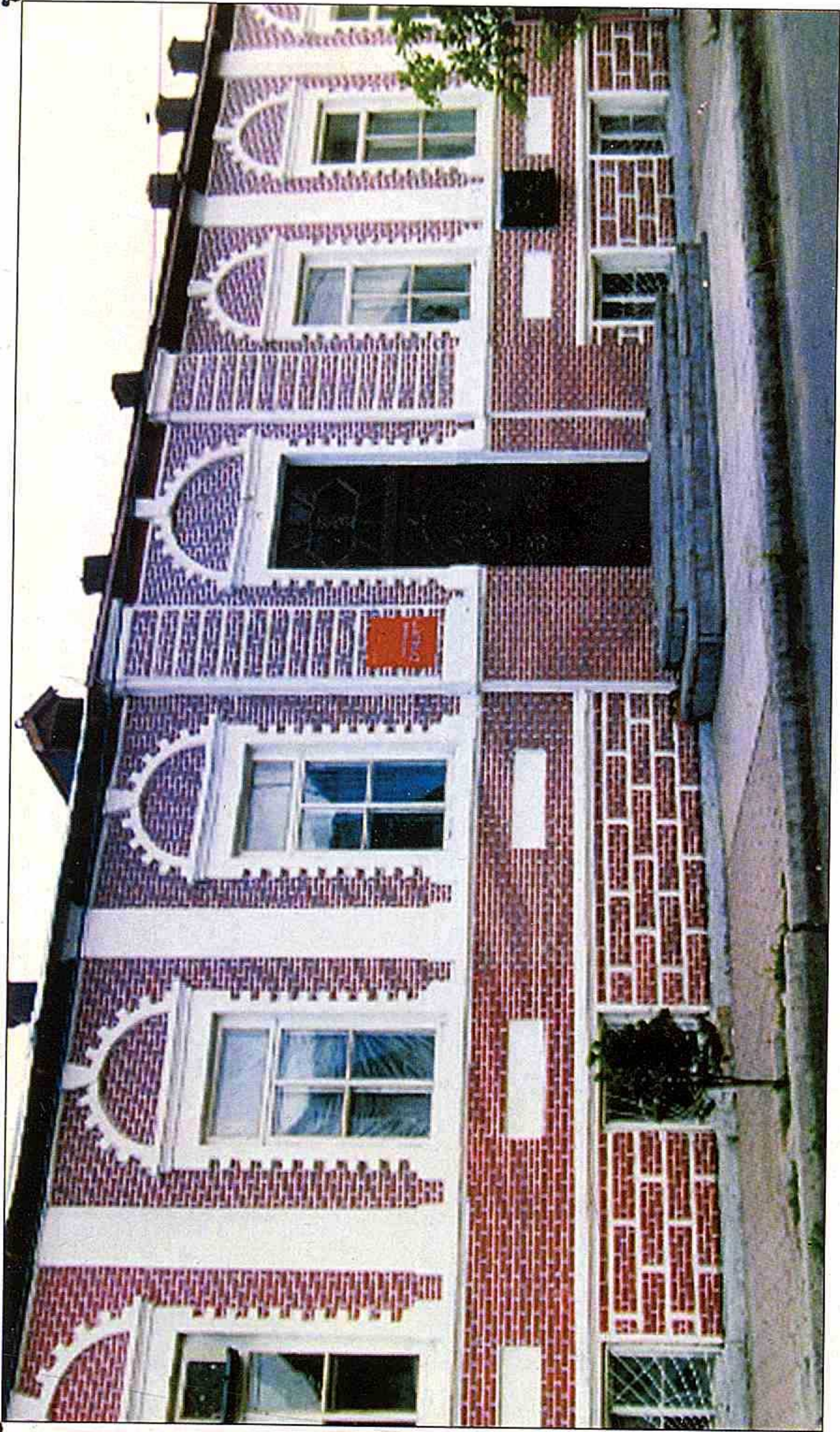
Mənsur ağa Kəngərliyə I-II Aleksandr Nikolay tərəfindən verilmiş sənədlər

Mənsur ağanın oğlu Paşa İsgəndərov (Kəngərli) dərs dediyi şagirdləri arasında

Mənsur ağa Kəngərli oxutduğu uşaqlarla birlikdə

Camshid Naxçıvanskiy ev-muzeyi

Naxçıvan xanlarının sarayı

NAXÇIVAN XANLIĞI

Naxçıvan, "Əcəmi", 2009
053-2009

Yığıma verilmiş və səhifələnmişdir 08.06.2009.

Çapa imzalanmışdır 11.06.2009.

Şerti çap vərəqi 15,00. Formatı 70x100 1/8.

Sifarişlə. Tiraj 1500.

"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1.